

ШЫН

№ 92
(17893)2010 чылдың
август 3,
вторникСадар өртээ
5 рубль.1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Шинтиел-политиктиг солун

e-mail: shyntuva@mail.ru

ТЫВА: Өзүдениң базымнары

КЫЗЫЛ-АРЫГ СУУР ҮЕ-БИЛЕ ДЕҢГЕ

Эрзин, Тес-Хем кожууннарынче орук кыдыында турар Таңды уунун Кызыл-Арыг сумузуңуң байдалын сонуургап чеде дивис. Көктүг-шыктыг, чуру-дыг чараш бойдустуг суурже ер орукта инектер шөлзөн өт-чорлар. Оларны кадарган-ырган кижиде көзүлбеди. рже кирип кээривиске, шып-ы-даа кончуг. Ийи-чаңгыс эрт-дүшкен кижилер база бичии лардан өске хөй шимчээшкн-чок.

Суму чагыргазы көдээ Культура ыңында болду. Специалист га Алексеевна Агар-оол биле ретарь-херек эмгелекчизи Ан-ина Сувановна Дупчур ук суму-чагырга даргазы Николай Ба-оолович Ондар Дүрген суму-да интернационалчы найырал бтарының удуртукчуларының ү-делегей чергелиг чыыжында жип турар дээрзин тайыл-лады. Олар биске сумунун дыралын таныштырдылар. Кызыл-Арыг 2006 чылда аңгы у апарган. Ооң мурнунда газынга хамааржып турган. нда доктаамал чурттакчы нун ниити саны — 648 киж. рның иштинде 163 өг-бүлө бар. сия назылыг улус — 122, инва-тер — 32. Ажаалда-тежээлде еттиип турар чааскаанзыргай ганнарның саны — 24. Ажылдап ар улустуң саны — 228. Чонну лга хаара тудар төпте ажил чок киж бурткеттинген. Сумунун чурттакчы чонунга илчин олуттарны ында ортума-ти билег школазы биле рес-ликаның коррекциялыг уруглар лазы берип турар. Кырганнар, алидтер болгаш уруглардан

аңгыда, колдуунда-ла бо ийи шко-ланың ажилчиннары, башкылары чурттап турар суур деп болур.

Суурнуң чурттакчылары ажил чок дээш анаа хол куруг олурбайн, мал-маганын азырап, ногаа-чимизин тарып өстүрүп турарлар. Чыл санында-ла картошканың дүжүдү шыырак болур. Ону Эрзин, Тес-Хем кожууннарга барып, өшкү, хойларга-даа орнап алырлар. Сөөлгү чылдарда мал чеминге ажылгаары-биле суланы тарып турар апарганнар. Кат быжа бээрге, честек-каттааш, ону садарынга база мергежий бергеннер. Оон кирип алган орулгазы-биле шко-лаже кирип уруг-дарыынга идик-хеп, өөредилге херекселдерин садып ап турарлар.

«Көдээниң сайзыралы» деп программа езугаар 2010 чылда бажың тудары-биле 17 өг-бүлө документиленни белеткеп алгаш, ажылдап эгелээн. Бо хүннерде ук программага киржир күзелдиг хамаатылардан 40 билдиришкн кирген. Сөөлгү үеде кири бижидилге Кызылда-даа болза, бо суурга тудуг тудар күзелдиг, чер айтырып турар улус көвүдээн. Оларның дилзэн езугаар тудуг шөлдерин эвээш-биче-даа болза, чедиштер берип турар. Аныяк өг-бүлелерден «Көдээниң сайзыралы» база «Таарымчалыг чурттаар оран-сава» деп программалар-биле бот-тарынга бажың-балгатты шалыпкын тудуп ап турарлар хөй. Ынчангаш Кызыл-Арыг суур хүнден хүнге өзүп-сайзырап орап, мооң мур-нунда анаа чүгле ийи кудумчу турган болза, а ам 8 кудумчулуг апарган.

Кожуунда чонну ажилга хаара тудар төп таварыштыр «Күш-ажыл

Суурда чаа туттунуп турар бажыңнарның бирээзи.

рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдылары» деп программа-биле 3 киж Таңды аттыг шайла-ракты, ыяш дилдирер черни, автосервизти ажыдып алган. 2010 чылда ол-ла төптүң дузазы-биле 58 муң рубльге чээлини алгаш, бажың ажылынга ачы-дуза чедирер, баш таарар, национал эт-сеп чазаар ажил-агыйларны тургузуп алган улус база бар.

Боттарының хууда амыдыра-лын, чуртталга байдалын экижидип аар дээш суурнуң чону кызып ту-рар-даа болза, күрүнеден акша-ландырап тудугларның мында таваан салып, ханаларын тургузуп каанындан бээр үр үе эрте берген.Ындыг тудугларга уруглар сады, суму чагыргазының бажыңы хамааржыр. Садик орнунга ортума-школада үш өрээлди арендага алгаш, ында 15 уругну бөлүктөргө-даа аңгылавайн тургускан. Чаш ажы-төлдүн төрүттүнүп турары

көвүдээн болгаш бо айтырыг нарыыдап турар

Оон аңгыда суурда чүгле чаңгыс трансформатор бар болгаш ток күжү эвээш. Кежээки, дүнеки үелерде сайгылгаанның чыры бөлүртүң, илиир безин изидип алыры берге. Электрелиг херек-селдер ажылгаттынмастаар чыгаан. Шимчедикчини доктаамал ажыл-лаары база болдунмас, кывар-чаар материалдар ыяп хереглеттинер-ле болгай.

Сумуда Культура бажыңыга аныяктарга дискотекаларны база темалыг дыштанылга кежээлерни организастан турар. Корум-чурум үрээшкннери болбайн турар, мал-маган оору амдызында шеглиг. Бо-ла хевээр кызыл-арыгжыларның кылган ажил-ижи бүдүнгүр, амы-дырал-чуртталгазы аас-кежиктиг-ле болзумам!

Светлана ООРЖАК.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Медээлер

«Чылдың эң эки башкызы-2010»

БУГУ-РОССИЯ МӨӨРЕЙНИНГ ТИЛЕКЧИЛЕРИ

Чурттуң муң шыырак дээн баш-тарының даңзызы илерзэн. адан беш башкы олче кирген. р 2010 чылдың «Эң эки баш-ы» мөөрейниң тилекчилери ганнары ол. Россияның Өөре-ге яамызының дужаалы-биле бо кылар 200 муң рубль түңнүг эидент шаңналын алыр.

Россия деңнелдиг конкурстун лекчилеринин аразынче Кы-дың №5 школа-гимназиязының гү башкызы Лариса Куулар, гаан-Арыгда гимназияның ма-матика болгаш информатика кызы Альбина Дамба, Чаа-Хөл куунуң Чаа-Хөл школазының

күш-культура башкызы Вячеслав Донгак, Тес-Хем кожуунуң Чырга-ланды школазының математика башкызы Зоя Содунам, Кызыл кожуунуң Черби школазының төөгү башкызы Наталья Килина олар кирген.

Наадым-2010

МАЛЧЫННАР БАЙЫРЛАЛЫ СЕНТЯБРЬДА

Тываның малчыннарының Наа-дымы агроулетпүр комплекзин хөгжүдөр талазы-биле муниципалитеттерниң экономиктиг маргыл-даазының тиилекчизи болган Кы-зыл кожуунга эртер. Көргүзүлгөр рейтингизин езугаар кожуун эң-не хөй баллды алган. Тыва Респу-бликаның Чазаа бо чылын малчын-нар байырлалын эрттирер кор-

дакчыларның аразынче Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларны кирибээн. Наадым эрттирер чер дээш маргылдаага бо чылдан эгел-еп чүгле муниципалдыг көдээ кожууннар киржир эргелиг болур.

Конкурстун түңнелдери-биле чергелештир Наадым эртер ко-жууну тодарадырда, агроулетпүр комплекзиниң сайзыралының деңнелин илередир чаа мето-диканы Тываның Чазаа бадылаан. Ол методика езугаар мал (сүт, эъттиң бүдүрүлгезинин өзүлдези болгаш малдың баш санының өзүлдези), үнүш (тараа, ногаа, картофель бүдүрүлгези) болгаш көдээ ажил-агыйларның статис-тиктиг деңзигүүрүн кичээнгейге алыр.

Тываның Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем продукциязының яамызының дыңнатканы-биле тиилекчи кожуун эрткен чылдың

түннели-биле 2248 тонна карто-фельди, 765 тонна ногаа куль-тураларын ажаап алган, 4275 тонна сүттү, 2150 тонна эътти бүдүргөн. Эрткен чылын кожуунуң ажил-агыйларынга 24395 баш мал турган, ооң мурнундагы чыл-биле деңнээрге, ол 113 хуу болган. Кожуунуң алды ажил-агыйлары шупту орулгалыг ажилдаан.

Көдээ ажил-агыйның көргүзү-леринин талазы-биле эң кудуку черде Тере-Хөл, Өвүр болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннар болган.

Тываның Чазааның үндүргөн шийтпирин езугаар малчыннарның кол байырлалы мал чеминин белет-келинин кампаниязы доостурга-ла, бо чылдың сентябрь 17-18 хүнне-ринде болуп эртер. Кожуун черге-лиг малчыннар байырлалдары Рес-публика хүнүнүн байырлалы-биле кады эртер.

Партияларда

ЭЭЛЧЕГ ЧОК КОНФЕРЕНЦИЯ

Июль 31-де «Буян-Бадырғы» аалчылар бажыңының конферен-ция залынга Россияның либерал-демократтыг партиязының Тывада регионалдыг салбырының ээлчег чок конференциязы болуп эрткен. Анаа Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламент) бирги чыыжының соңгулдаларынга ЛДПР партиязының киржиринге хамаарышкан 9 айтырыгны чу-гаалашкан.

Бир чыл бурунгаар партияның Тывада салбырын Владимир Ел-суков баштап эгелээн. Ооң-биле каттай партияның удуртукказынче чаа тургустунган команда ажил-дап кирген. 2010 чылдың бирги чартык чылында партияның сал-бырлары үш кожуунга ажилын чорудуп эгелээн.

Конференцияның ажылынга ТР-ниң Чазааның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу Артур Монгал, ТР-ниң Чазааның Даргазының девискээр полити-казының болгаш хамааты нити-лелиниң кады ажилдажылга ин-ституттарының эргелелиниң на-чальниги Марианна Сурунчап, Тыва Республика талазы-биле РФ-тиң Юстиция яамызының эрге-лелиниң специалист-эксперти Аржаана Монгуш, Тыва Респу-бликаның Соңгулда комиссиязының кежигүнү Надежда Охемчик киришкен.

Конференцияның президиу-мунга ЛДПР партиязының Крас-ноярскиде регионалдыг салбы-рының харылзаштырыкчызы, РФ-тиң Күрүне Думазының депутады Василий Журко, ЛДПР партия-зының Хакасияда регионалдыг салбырының харылзаштырык-чызы, Хакас Республиканың Дээди Совединин депутады Валерий Старостин, Сибирь федералдыг округ талазы-биле ЛДПР партиязының төп аппарады-ның референтизи Олег Черных, Тывада партияның регионалдыг салбырының харылзаштырыкчызы Владимир Елсуков соңгуттурган.

ТР-ниң Дээди Хуралының бирги чыыжының депутаттарыга кандидаттарның даңзызынче пар-тияның дараазында кежигүннери кирген: ЛДПР партиязының дар-газы, РФ-тиң (бешки чыыжының) Федералдыг чыыжының Күрүне Думазының Даргазының оралак-чызы Владимир Вольфович Жи-риновский, Владимир Алек-сандрович Елсуков — партияның Тывада регионалдыг салбырының харылзаштырыкчызы, Андрей Иванович Карпенко — респу-бликаның №3 эмнелгезинин эмчизи.

Алдынай БАДЫ-ХОО.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН,
Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаа-
тызы, төөгү эртемнеринин доктору,
Тываның Улустун чогаалчызы.

ЫДЫКТЫГ ДӨГЭЭ ДААН БУЖАРТАДЫП БОЛБАС!

Алдарлыг альпинист Маадыр-оол Ховалыгның «Аляска, АКШ, Соңгу Америка кырында тывалар» деп аттыг чурумалдыг демдегелин номчааш, эмин эрттир сонургадым. Ол онзагай ажыл 2010 чылдың июль 17 болгаш 20-де үнген «Шын» солунга парлаттыган. Номчуп көрүңер!

«Делегейниң диптеринде чораан күрүнелеривис төрөөн чуртун кедергеи арыг алыр чорду. Бистер маңаа тук ийикпе, бир чүве артырып каан болзувусса, американнар «чер бокталдырган» дээш, бистерни кайыын-даа тыпкаш, судтааш, хөй түңгү долларга торгап кааптар». Авторнун сөс-домаан өскертпедим. Маадыр-оол Ховалыгның шак бо чидиг болгаш ханы уткалыг сөстери школачыларны-даа, башкыларны-даа, даргаларны-даа, депутаттарны-даа, сайыттарны-даа база көдээниң болгаш хоорайның чурттакчыларын албан бодандырыптар! Кол утказы — төрөөн чуртун кижини амытан каян-даа бокталдырып болбас!

Мен Кызыл хоорайның кырган болгаш хүндүлүг хамаатызы кижини болганымда, Маадыр-оол Ховалыгның Ыдыктыг Дөгээ даан бокталдырып, бужартадып турар, харын-даа бистиң бурунгу өгбелеривистиң ыдыктыг даан балыглап турар харбаң холдуг силен кижилерге удур бижээн ажылын сагышсеткилим ханызындан деткип тур мен. Харын-даа Маадыр-оол Ховалыгның бо бодалын Тыва Республиканың Чазак, Кызыл хоорайның мэриязы болгаш ыдыктыг Дөгээ дааның чоок-кавызында чурттап турар сумулар Ыдыктыг Дөгээ даан камгалаар хоойлуну дарый үндүрери тоң чугула апарган-дыр!

Ыдыктыг Дөгээ даан кандыг-даа чөпшээрел чокка, кара туралында бокталдырып, бужартадып турар сарыг шажынның бир чамдык чүдүкчүлеринин дугайында Маадыр-оол Ховалыг мынча деп килеңнеп бижээн: «Ылаңгыя сарыг шажын чүдүкчүлери хей-аът туктарын, кадартарны мөңгүлөктерде, үттүг-хаяларда, талдарда, көвүрүлдерде, аржааннарда, ол хамаанчок Россия девискээринде безин куспак-куспаа-биле баглааш туруп берген. Бойдус чаяаган Дөгээ дааның хүн ажар талазын «делегейде эң улуг» деп танывазывыс үжүктөр-биле шокарлааш, ам дагның шыпшыын тураскаал кылыры-биле казып турар деп медээ бар. Алызы барып олар баштай Дөгээни төтөкеш, дараазында Бай-Тайганы, Хайыраканны, Кызыл-Тайганы — бар таңдыларывысты касканнап, шокарлап кааптары магатчок».

Бо одуругларны номчуурга, кижиниң чүрээ саргыыр-дыр!

Эргим хүндүлүг Маадыр-оол Ховалыг! Силерниң бижээниңер «Аляска, АКШ, Соңгу Америка кырында тывалар» деп дидим болгаш буянның ажылыңар Тываның чараш бойдузун харбаң холдардан камгалаан хоойлуларны Тываның Чазак, Кызылдың мэриязы болгаш эрге-чагырганың тус-тус органнары удаа-дараа үндүрүптер дээрзинге бүзүрөп олур мен.

Меңгилиг бедиктериниң баштарыңче үнүп чорааш, төрөөн Тывамны делегейге алдаржиткан дидим болгаш маадырлыг альпинист дунмаларым Маадыр-оол Ховалыг биле Марианна Сүрүнчап оларның чораан чоруу чогуур болзун, бодаан бодалдары бүдөр болзун, Азий диптиң эзилери болзун!

ИЙИ АЙ ИШТИНДЕ КАРА ДҮМБЕЙДЕ ДЕГ

Бистиң амыдыралывыста туруп келген бергедээшкиннерни биживис аргавыс чок.

Мөңгүн-Тайга кожууннун төвү Мугур-Аксы суурда электри чырыын өжүргөндөн бээр ам бир ай чартык болуп тур. Бо үениң иштинде чон чырыктың каян болу бээрин шыдамыккай-биле манап турар. Кожуунуустун баштыңы Алексей Очур-оол бо талазы-биле кандыг хемчеглер ап турары билдинмес. Бо байдал чүгле кожуунга эвес, республика амыдыралына улуг салдарны чедирип турар: амгы үениң негелдези езу-гаар кандыг-даа медээни чорудары-даа, алыры-даа бергедээн.

Амгы сайзыраңгай үеде электри энергиязы — амыдыралдың үндезини, судалы, чепсээ деп чүве билдингир болгай. Бо хүнде Мугур-Аксы суурнун чурттакчыларының амыдырап турары мындыг: делегейде чүү бооп турарының дугайында кандыг-даа информация чок. Телевизор, телефон харылзаазы үзүлген. Чүгле солун кээр, ол-ла. Кудуктар хагдыган. Чон сугну 300-500 метр, харындаа 2 км чыгыы ырактан, кадыр хавактарны куду бадып, ону өрү аар саваларны сөөртүп тургаш, суур чоогунун хемнеринден ап турар. Электри плиталары ажылдавас, хеп бастымас, хөй-ниитиниң чунар-бажыңын

изидериниң дугайында чугаалаан-даа херээ чок.

2010 чылдың эгезинден газ-биле хандырылга шуут кошкаан. Улуг үзүктелиишкинниң кээп турар. Бо чылдың алды айларында чүгле 3 машина газ келген, оон түңгелінде баллон садып алырда, шош-содда үнүп, күштүг кижилер ап, артканнары, эң ылаңгыя чаңгыс кырган улус, ону ажылгаар аргазы чок. Садыгларда дүрген баксыраар аш-чем аймаан кири сөөртпестээн

Дүвүренчиг байдал

болгаш, чок. Боттун мал-маганының ээдин, сүдүн ажылгаары база бергедээн. Соодукчу ажылдавазындан дүрген баксыраар.

Суурнун аныяктары, черле ниитизи-биле чон, хостуг үезин канчаар ажылгаар чүве ирги?

Кандыг-даа албан черинге баарга, электри чырыы чогу-биле ажылы шуудавас, херек документилер компьютерлерде болур азы компьютер-биле ажылдаары албан негеттинер болгулаар. Боттарының күштүг шимчедикчилерин ажылдадыр-даа, ол дериг-херекселдерни угбас, ынчангаш шынзылга алыры берге, чамдык документилерни алыры шуут болдунмас болуп турар.

Ийи чыл төвүнге ТР-ни күштүг дизель станцияларны өөрүшкү деңдээрге мурнун, электри станцияны 70-80 ажыгени, эргигени, күчүзүн, үезин хөй септелгелер турган. Чаа четпейн чытка үрелип туруп ийи ай чыры амыдыралында дүмбей кара чурттап тур би

(адымны дс
РЕДАКЦИ

25-ке чедир (дентивис Ай-жуунга сургажикчинин чага-дер бар дээр: Кожуунга ийи хары угда экке гур-Аксы суур лип-ле турар, а Септелге ажыл төнер. Мөген-Б ла станцияның саал чок ажыл харысалгалыг турар.

Өвүр кожууннун Төлээлекчилер хуралының немелде сөз-эрттиреринин дугайында Девискээр соңгулда комиссиязының шиитпири

2010 чылдың июль 30 №13

«РФ-тин хамаатыларының соңгуур эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 10 чүүлүнге дүүштүр ТР-ниң Өвүр кожууннун девискээр соңгулда комиссиязының шийтирилээни болза:

1. Өвүр кожууннун Төлээлекчилер хуралының немелде соңгулдаларын дараазында чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарына 2010 чылдың октябрь 10-да эрттирер:

Ленин №8 округ;
Даваа №9 округ;
Сылдыс №10 округ

2. Бо шийтирмни массалыг и сектеринге парлаар.

Өвүр кожууннун девискээр соңгулда даргазы Н.Ч. Монгуш.

Өвүр кожууннун девискээр соңгулда секретары А.М. Айдың-оо

Амыдырал болгаш полити

АМ-НА ЧАЗЫГ ЧОК ШИЛИИЛИҢЕР

2010 чылдың апрель 11-де эрткен референдумга ТР-ниң чону идекпейлиг киржип, 95,36 хуузу аңаа кирген айтырыгларга чөпшээржи бодулаан. Референдум ТР-ниң Улуг Хуралын чаңгыс палаталыг, 32 депутаттыг тургузарын, оларның 9-у доктаамал үндезинге ажылдаар өскерилгелерни бадылаан. ТР-ниң Президентизи—Чазак Даргазы деп бедик эрге-дужаалды кириер дугайында эдилгени Үндезин Хоойлу киирген. Ол хүлээп алган шийтир бүгү чонга албан болур болгаш, немелде бадыткал херекчок.

Октябрь 10-да болур соңгулдаларга Федералдыг хоойлуда көрдүнгени-биле 16 кижини даңгы езугаар, а 16 кижини чаңгыс палаталыг соңгулда округтарындан депшидер. Ынчан езулуг ажыл-агыйы, онаанган ажылынга ээ харысалгалыг, сөзүңге ээ бооп чаңчыккан шилиндиктериниң шилиндээ шылгарап үнер ужурулуг. Анаа олут ээле олурар депутат ынчан турбас. Күрүне ужурулуг-агый, айтырыглардан эгелээш, амыдыралдың янзы-бүрү негелделеринге чедир шийтирлежиш шыдаар кижилер депутат болур ужурулуг.

Чонунга ажыктыг болгаш буянның үүлени күүседип шыдаан депутаттарның бирээзи Кара-кыс Аракчаа деп санаар мен. Кара-кыс Донгаковна Тываның аржааннарын болгаш малгаш-дустуг хөлдөрүн эртемденнер-биле кады шинчилээш, аңаа кандыг аарыгларны эмнээрин тодараткан. Ынчангаш ТР-ниң бедик шаңналын аңаа ты-высканын чүлдүгүзүңер мен. Лариса Шойгуну Күрүне Думазыңче депшидип турда, чамдык соңгучулар аңаа бүзүрел чок турган болгай. Лариса биле Сергей Шойгулар чонунга дуза чедирерин бодаар, биче сеткилдиг кижилер дээрзин ам шупту көрүп, билип тур бис ышкажыл. Ындыг төлөптгилерни шилилиңер.

Чазак биле Парламент аразында маргыжып, дискусия чорудуп болбайн канчаар, ол харын-даа херек, ынчалза-даа чөпшээржилге, дугуржулганы кылып тывар ужурулуг, удур туржуушкунну утка чок чүүлге чедирген херээ чүл? Оларның кайызының-даа мурнунда со-рулга чаңгыс — республиканың хөгжүлдээ, чурттакчы чонун эрге-ажыы. Эрге-дужаалче, чазак-чагыргаже чүткүүр, бот-боттарын

балдырлажыр чорук чөгенчиг-даа, ыядыңчыг-даа-дыр.

Эрткен соңгулдаларда кол черни соңгулдалар эвес, а акша ойнап турган болдур ийин. «Мени соңгу» дээш хээли берген депутаттардан халас акша ап амдажаан, орта чаңгыга берген кижилерниң сагыш-сеткили саймаарап тур чадавас боор. Чонун, соңгучуларын-даа тооп көрбөс, 10 ажыг чылдар иштинде депутат олут ээлеп келгеш, кандыг-даа хоойлу чогаадып кылбаан «политиктер, даргалар бис» дижи депутаттардан чонун хөңнү калган. Ындыгларның адын адаваска-даа чон ам оларның дегерезин эки билер. Ам күзүн болур соңгулдаларда чон бажыңче суг кутпайн, ажы-төлдүн аас-кежиктиг чуртталгалыг дээш ажылдаар төлөптгилерни соңгуп ап көрээлиңер. Мега аазаашкыннарга алыспаңар, хээлиге саттынмаңар.

«Депутат чок-даа болза, ниитилел шимчей бээр дээр. Дагаа этпес-даа болза, даң адып кээр» дижи болгай. Ынчалза-даа соңгучуларынның бүзүрелин чаалап алган ак сеткилдиг, чонунга хүндүткелдиг депутаттар эвээш эвес болгай. Оларны эскет чок эрттирбес ужуру-

луг бис. Депутат кижиге хоойлу езугаар кеземче харысалгазы онаары хоруглуг болганынга сылдаглап, күрүнениң акша-хөреңгизин өскээр ажылгааны дээш буруудаттырып турар кижини суг ам депутат кылдыр канчап соңгуур бис? Депутаттарның ажыл-ижин тодаргай-биле бижиш, бодумнун санал-оналымны, сүмемни кирип, «Шын» солуннун арынарынга каш-даа удаа бижээн мен. Шынны шын деп, мегени меге деп дорт чугаалаар чаңым ыңдыг.

Президент-Чазак Даргазы ийи улуг эрге-дужаалды каттыштырып каарга, чүгү аар боор, шөлээлеп, дыштанып-даа чоруур апаар болгай, ынчангаш Чазак Даргазынга база бир удуртукчудан немей соңгуп алыр болза таарымчалыг эвес бе дээн санал-онал, сүмемни Шолбан Валерьевич Кара-оолга чон хүлээп ап турар хүнүнде киргеш чугаалаан мен. Чаа депутаттарны соңгуп алгаш, Дээди Хуралга ол айтырыгны өөренип көөр дээрзин Дарга чугаалады.

Сөөлгү үеде кижиниң сагыш-сеткилинге таарышпас, дүвүрээзинни оттуруп келир бир чүүлге доктаап көрей. Азия диптиң төвү

— чүрээ болган таар кылдыр бурт ол эң-не арыг, кичурумалдыг, эгэ чер дээш, чуртув бай күрүнелер эм чок боорга-ла, ылар. Ам улуг Сая орукту Тываже пирлээн. Оон түн-тувус хөгжүп-сай хоозурап-когар билдинмес. На дээрке кедергей. Кандыг-даа нация — төрөөн чери, төдылы. Бистер биче төрөөн черивис, чаагай езу-чаңчы гаарланып, чаңгы ужурулуг бис. Чер-выс огу деп камга ону чүс-чүс чылдырывыска дамчыл кызыдаалыңар.

Бүгү эки күз высты амыдыралга чедип алыры-биле соңгулдаларга эңжип, шын шилил рээлиңер.

М. Күш-ажы. Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының ЧАРЛЫКТАРЫ

Россияның банкызының 150 чылының болгаш билиниң садыг-үлетпүр банкызының тургустунганындан 85 чылының байырлалдарын таварыштыр Тыва Республиканың Национал банкызының ажилдактарын шаңнаарының дугайында

экономика адырынга болгаш саң-хөө ажил-чорудулгазы хавыяазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы эн, «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» ажилы атты Тыва Республиканың Национал банкызының Тыва хосаана хоорайда саналга-касса төвүнүн начальниги Чечек Орозовна Окканга тыпсыр.

экономика адырынга болгаш саң-хөө ажил-чорудулгазы чедиишкиннери база хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Даргазының Хүндүлел бии-биле Тыва Республиканың Национал банкызының ажилы оралакчызы Надежда Алексеевна Самсонову, Тыва Республиканың Национал банкызының Даан-Арыг хоорайда саналга-касса төвүнүн начальниги Завета Сундуповна Сарыгларны, Тыва Республиканың Национал банкызының килдис начальнигиниң оралакчызы Александр Григорьевич Спиринни, Тыва Республиканың Национал банкызының Шагаан-Арыг хоорайда саналга-касса түнүң кол экономизи Валентина Алексеевна Хаян-оолду наар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай 2010 чылдың июнь 24 № 109

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле наарының дугайында

Республикага хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну быжыглаар херекке ачы-хавыяазы болгаш иштики херектер органнарынга төлөптиг албан-хүлээлгези дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Кызыл хоорай талазы-биле Иштики херектер эргелелиниң начальниги, милицияның полковниги Владимир Темироолович Монгушка тыпсыр.

Албан-хүлээлгезин үлөгерлиг күүседип турары болгаш иштики херектер органнарынга ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бии-биле Кызыл хоорай талазы-биле Иштики херектер эргелелиниң начальнигиниң бирги оралакчызы, милицияның подполковниги Тимур Борисович Кууларны, Кызыл хоорай талазы-биле Иштики херектер эргелелиниң патруль-пост албанының тускайжыткан ротазының командири, милицияның капитаны Виктор Васильевич Лавровту, Кызыл хоорай талазы-биле Иштики херектер эргелелиниң назы четпээннер херектериниң талазы-биле килдистиң начальниги, милицияның подполковниги Чойгана Тенниг-ооловна Чүлдүмнү шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай 2010 чылдың июнь 24 № 110

Тыва Республиканың Бии-Хем кожуунун «Тарлаг суурнуң ортума киирти билиг школазы» муниципалдыг ниити билигнн өөредилге албан чериниң башкыларын шаңнаарының дугайында

Өөредилге ажилынга чедиишкиннери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың

Чазааның Даргазының Хүндүлел бии-биле тыва дыл болгаш литература башкызы Виктор Иванович Доспанны, уругларның эргезин камгалаарының талазы-биле инспектор Хандынмаа Маадыевна Суренни, школа директорунун кижизидилге ажилының талазы-биле оралакчызы, математика башкызы Урана Маадыр-ооловна Сувакты шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай 2010 чылдың июнь 24 № 111

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бии-биле М.О. Дагбаны, С.С. Кууларны шаңнаарының дугайында

Республиканың хамааты байдалының акт бижилгелериниң органнарынга чедиишкиннери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бии-биле Тыва Республиканың Хамааты байдалының акт бижилгелериниң эргелелиниң Танды кожуунда органының удуртукчузу Марина Очур-ооловна Дагбаны, Тыва Республиканың Хамааты байдалының акт бижилгелериниң эргелелиниң Өвүр кожуунда органының удуртукчузу Саяна Сай-ооловна Кууларны шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай 2010 чылдың июнь 24 № 112

ХБАБ – 65 чыл

АЖЫЛЫВЫС ЧОН-БИЛЕ ДОРТ ХОЛБААЛЫГ

1945 чылдың февраль 16-«Кызыл хоорайга болгаш черниң төптеринге ХБАБ алын организастап, турар дугайында» №3 доклады Тыва Автономнуг азының күүседикчи комитетиниң тус чер депутаттарының чөвүлели үндүргөн. Бистиң чуртувуста ХБАБ деп азыксыг дөрт үжүктү чон чүгүлүг а-дой, шампан, Мендельсоннун азыксыг база чаа өгленген аныяк-а «ажылы!» деп сорук киирер биле харылзаалыг деп бодаар. Иалза-даа ХБАБ-тың архивинде нун өөрүшкү-маңнайы, хому-ы, муңгаралы киир бижиттинген наар хөйү-биле шыгжаттынып ар.

Бо берге, чымыштыг ажилдың илери багай чүвеге таварыш-келген кижиниң ажыг-шүжүүн ий үлежип, куда-доюн эрттирген стун өөрүшкү-маңнайын денге жип чоруур – буянныглар. Бо ХБАБ-ка бүгү назыным иштин-ажылдааш, хүндүлүг дыштаныл-ге үндүм. Ашак-кадай болуп өгленири-ге-ле ынакшышкан ийи чү-тин тутчуп, бурунгаар бот-бот-ын деткижип, амыдырап-чурт-ры-дыр. Чаа өг-бүлениң бирги-ырлалы – хоойлу езугаар ашак-дай болурунун бадылажыл-ының чараш чүүлү болур. Кижиниң назынында кажан-даа үндүрбас эң-не чараш, чырык-ырлалды өгленишкен аныяк-га сөңнээр киж, оон эртти-чизи. Ол каас-чырык кылдыр-тинип, хоюг, чымчак көрүжү, багай күзээшкени-биле аныяк-га байыр чедирип, оларны амы-ралдың делгем оруунче үдээр. Мен Эрзин кожуунун ХБАБ-дизиниң эргелекчизинге хөй-дар иштинде ажилдап чораан-гаш, бодумнун байлак арга-жугамдан билер мен. 1967

ХБАБ-тың хоочун ажилдакчылары.

чылдың октябрь 3-те бир дугаар бадылаштырганым аныяктарны черле утпас мен. Александра Ликтановна биле Бархо Мандераевич өг-бүлө тудуп, харысалгалыг базым кылып турарынга өөрүп, ол ышкаш девидул-сүрээдээнин чажырбайн турдулар. Чаа өгленишкен өг-бүлөгө байырлыг байдалды тургузуп, бүгү назынының иштинде кады эп-найыралдыг чурттаарын, быжыг турушту, бедик тура-сорукту чалыыларга күзээр, ХБАБ ажил-дакчызы кижиниң дорт хүлээлгези. Мээң бадылаштырганым аныяктар: Лидия Андреевна база Борис Петрович Корниловтарны, Тамара Ивановна база Анатолий Афанасьевич Якименколарны, Любовь Николаевна база Геннадий Васильевич Кабаниннерни черле утпас-тыр мен. Оларның карааның оду чайнап, найыралын улам быжык-тырып, амыдыралдың улуг делгем-неринче кады ужугуптарын чет-тикпейн манап турганзыг, даш-тындан көөрге безин херелденип, чырып турган дег болдулар. Куду – онзагай салым-чаяан.

Хамааты байдалының акт би-

жилгезиниң ажилы чон-биле дорт холбаалыг. Амыдыралының аайы-биле документ кылдырып, хора-даан-даа байдалдыг, шала хомудуп, муңгараан-даа кижилер кээр. Ынчангаш оларның байдалын хандыр өөренип чугаалажыры-биле ажилдакчыларның чайгаар психо-лог апаары база ында. ХБАБ ажилынга акт бижилгезин кылып турарындан аңгыда, янзы-бүрү байырлалдарны эрттирериниң сценарийин тургузуп, белеткээри база кирип турар. Чырык чер кырынга чаш төлдүн төрүттүнери улуг өөрүшкү, кайгам-чык байырлал. Чаш кижиниң бир-ле дугаар авазынче хүлүмзүрүү, баштайгы попун базымнары, «авай» деп бир-ле дугаар адаары ышкаш баар ажып, сагыш-сеткил көдүрүлүп кээр, өөрүнчүг чүве чок. Ажы-төлүнүн төрүттүнгениниң дугайында херечилелин ада-иелер кылдырып алыры-биле база маңаа кээр. Чамдыкта чаңгыс өрээлге куда-зы болур дээр, каас-коя кылдыр кеттинген, каткы-хөгүг аныяктар, а ол-ла өрээлдин ужунда ажыг-шүжүгге таварышкаш, ыглажып

олулар, «кара херечилел» кыл-дырып алыр дээр улус база катый таваржып кээр. Ам канчаар амы-дыралга чүү турбас дээрл!

ХБАБ ажилынга хоойлу-дү-рүмнү эки билер болуру чугула. Күрүнениң хамааты байдалының акт бижилгезин кылып чорудуп тургаш, чоннун эргезин, күрүнениң эрге-ажыын камгалаары бистиң хүлээлгевис. 1975 чылдарда ХБАБ килдизи районнун күүсекчи комитетиниң адырынга турган. Ол үеде болуп турган байырлыг хемчеглерге иделкейлиг кижип турганымның уржуундан, мени профэвилел комитетиниң удуртукчузунга соңгуп каан. Ынчан чедимче чок, байдалы берге өг-бүлелерге кичээнгейни угландырып турган. Ол үелерден эгелээш, кады ажилдап келгеним культура килдизиниң эргелекчизи А.К. Яндаага, божудулга бажыны-ның эмчилеринге (чаа төрүттүнген уруглар даңзын тургузары, бү-рүткээри дээш бистиң ажылывыс дорт харылзаалыг) четтиргенимни илередип, оларга аас-кежикти күзедим.

РФ-тиң Өг-бүлө кодекзинин база «Хамааты байдалының акт бижилгезиниң дугайында» хоойлу-нун хүлээп алдынганындан бээр, ХБАБ килдизиниң ажилы үргүлчү хоойлу өскерлишкиннери-биле ажилдап турар.

1990 чылдардан эгелээш, рес-публиканың ХБАБ органнарының удуртукчузунга Н.К. Монгалыби ажилдаан. Хүндүткел-биле Ч.С. Конгарны, Е.П. Чупрасованы, Б.Д. Кара-Салды сактыр мен.

Ынчангаш, бо чылын ХБАБ-тың тургустунганындан бээр 65 чылы-биле республиканың бүгү ХБАБ ажилдакчыларынга ажил-ижинге чедиишкиннерни, бедик тура-сорукту чүрээмниң ханызындан күзедим.

Майя ДЕЧИН,
ТР-ниң алдарлыг ажилдак-чызы.

Чылдар болгаш кижилер КҮШ-АЖЫЛЫ-БИЛЕ

Бистиң республикамыска «Тыва даг-дүгү» комбинаттын тудуу 50 чылдарның төнчүзүндө эгелээн, сөөлүндө барып, Совет Эвилелинге даг-дүгү казып-тывар, болбаазы-радыр талазы-биле эң улуг ком-бинат апарган. Ол комбинат ту-дуунга ажилдап турганнарга бол-гаш дагжыларга Ак-Довуракка чурттаар бажыңнар тудуунга Кал-дар-оол Хертекович Данзырынның республикага сурагжаан комплек-тиг бригадазы ажилдап турган.

Бригаданың ат-алдары чайгаар келбээн. Оон бригадири Калдар-оол Данзырын Шуй суурга каннак-чылап, улуг улус-биле кады школа, эмнелге тудугларынга ажилдап турган. Назы-хары чедерге, шериг албаны эрттиргеш, геологтар-биле тайга-даскыл кезип, дузалакчылап ажилдап турган. Кара-Дашка улуг тудуг эгелээнин дыңнааш, чаа комбинат, кода-хоорай тудуунга 1961 чылда ажилдаары-биле чедип келген. Чогум-на Ак-Довуракка амыдыралының оруун тыва берген. Ажилга тура-соруктуг, бердинген тудугжу удаваанда бригадага эш-өөрүнүн хүндүткелин чаалап алган. Даг-дүгү тудуг эргелелиниң удур-тулгазы аңаа комплекстиг улуг бригаданы удуртурун дааскан. Аңаа тудугжулап ажилдап турда-ла, эрес-кежээзи, эки көргүзүглери дээш, ол шаңнадып-мактадып чо-раан. РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун Хүндүлел бии-биле, «Хүндүткелдин демдээ» ор-ден-биле шаңнатканы – оон күш-ажылының үнези ол. 1968 чылда Тыва АССР-ниң алдарлыг тудуг-жузу деп атты тывысқан. Калдар-оол Хертекович Данзырынга Со-циалистиг Күш-ажылдың Маадыры деп атты тывысканы оон төлөптиг күш-ажылынга бедик үнелел бол-ган..

Ынчангаш мен, амгы үеде аныяк-өскеннерге чалгаа-шүшпөң болбазын, ажил-ижи-биле чоннун мурнунга хүндүткелди чаалап ап, чуртувустун мурнунга бараан болу-рунче кыйгырып олур мен. Аныяк-тар кандыг-даа ажилга торулбайн, бурунгаар чүткүп ажилдаңар, ынчан силерниң орууңар ак болур. Галина МОНГУШ,
башкы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республикага 2020 чылга чедир үе-хуусаада Кадык-чаагай амыдыралды хевирлээр концепцияны бадылаарының дугайында
2010 чылдың июнь 17 №268 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Президентизи Д.А.Медведевтин 2009 чылдың ноябрь 12-де Россия Федерациязының Федералдыг Хуралына 2010 чылда Айыткалының, Россия Федерациязының Президентизинин «2025 чылга чедир үе-хуусаада Россия Федерациязының демографтыг политиказының концепциязын бадылаарының дугайында» 2007 чылдың октябрь 9-тан №1351 Чарлының кол дүрүмнерин боттандыра база республиканың чурттагы чонунуң кадыкшылын кадагалаар, быжыглаар болгаш катап эгидер айтырыгны шийтпирлээринге системниг турушту хандыра сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республикага 2020 чылга чедир үе-хуусаада бердинген Кадык-чаагай амыдыралды хевирлээр концепцияны (моон ыңай — Концепция) деткиир.
2. Тыва Республиканың Кадык камгалал

Тыва Республиканың Чазаның деткээн 2010 чылдың июнь 17 №268

Тыва Республикага 2020 чылга чедир үе-хуусаада Кадык-чаагай амыдыралды хевирлээр КОНЦЕПЦИЯ

Нити байдалдар

Тыва Республиканың чурттагы чонунга 2020 чылга чедир үе-хуусаада Кадык-чаагай амыдыралды хевирлээр концепцияда кадык-чаагай амыдыралды хевирлээринин чаңгыс аай системазын тургузары, кадыкшыл профилактиказына чонну өөредир, медээлээр, суртаалдаар талазы-биле ажил-чорудулганың аңгы-аңгы чурумчудары, боттускайлаң бодун алдынарының хевирлерин тургузары көрдүнген, чоокку болгаш ортаа-кы келир үелерде Тыва Республикага кадык-чаагай амыдыралды хевирлээринин күрүне деткимчезинин хевирлерин болгаш механизмнери тодараттыг.

Концепция Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Конституциязынга, 2025 чылга чедир үе-хуусаада Россия Федерациязының Демографтыг политиказының концепциязынга база Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларынга дүүштүр ажилдап кылдыг.

Концепция 2020 чылга чедир үе-хуусаада республиканың чурттагы чонунуң кадык-чаагай амыдыралын хевирлээр адырга күрүне политиказының сорулгаларын, даалгаларын, принциптерин болгаш чугула угланышкынарнын тодаратып турар.

Концепцияда ажыглаттынып турар чугула билишкннер

Гигиена кижизидилгези болгаш өөредилге — кадыкшыл болгаш ооң камгаладылганын айтырыгларынга хамаарыштыр чонунуң информаттыганын бедидеринче, кадыкшылды культуразын хевирлээринче, гигиена чаңчылдарын быжыглаарынче, кадык-чаагай амыдыралды чорударынга идиг бээринче тус-тус кижилерни болгаш бүгү нийтиелди углап турар чырыдылга, өөредилге болгаш кижизидилгениң комплекстиг ажил-чорудулганы бодунче кирип алган өөредилге системазы.

Кадык-чаагай амыдырал — «амыдырал» деп нити билишкнн категориязы бодунче кижинин амыдырал-чуртталгазының кадыкшылды кадагалап база быжыглаар, ооң хажыдышкынарнын хөгжүлдээн баш бурунгаар болдурбас болгаш амыдыралдың эки шынарын тудар хире эки байдалдарын, ооң культуразын болгаш гигиена чаңчылдарын кирип турар.

Кадыкшыл — чүгле аарыг болгаш мага-бот үрелишкннери чок болуру эвес, а даштыкы байдалдарга база салгал арттыра-рынга бүрүнү-биле таарыштыгана мага-боттун, сагыш-сеткилдин болгаш социал-чаагай чоруктун бүрүнү-биле эки байдалы.

Амыдыралдың шынары — күш-шыдал, психиктиг болгаш социал-чаагай чорукту чедип алыр база бодун бүрүн боттандырып шыдаар арганы берип турар амыдырал хандырылга болгаш кадыкшылдың каттышкан байдалдарын бодунче кирип алган категория.

Хей-ниити кадыкшылы — долгандыр турар чүүлдерин аңгы-аңгы факторларын-ның база чонунуң амыдырал хевиринин салдары-биле тургустунган, кижилеринин амыдыралының шынарын болгаш айыыл чок чорунуң деңгелин хандыраар арга берип

ямызы, Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының ямызы, Тыва Республиканың Культура болгаш туризм ямызы, Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт агентилели 2010 чылдың июнь 25-ке чедир 2020 чылга чедир үе-хуусаада Концепцияның бирги чадазын (2010-2015 чылдар) боттандыра талазы-биле комплекстиг хемчеглер планнарын ажылдап кылыр.

3. Муниципалдыг тургузуларның тус-чер бот-башкарылга органның кадык-чаагай амыдыралды хевирлээр талазы-биле муниципалдыг программалар ажылдап кылырда Концепцияның дүрүмнерин удуртулга кылырын сүмелээр.

4. Бо доктаалды «Тувинская правда» биле «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

турар чугула дээн экономиктиг болгаш социал потенциал.

Хей-ниити кадык камгалалы — кадыкшылды кадагалап арттыраарына таарымчалыг байдалдар тургузарынга херек тус чер, регион, национал болгаш делегй чергелиг курлавырларны мөөнээр болгаш хаара тудар талазы-биле хемчеглер системазы.

Популястыг стратегия — чон ортузунга халдавырлыг эвес аарыгларның, кемдээшкннер болгаш хай-халаптар неперээр айыылды улгаттырып турар амыдырал хевиринин болгаш долгандыр турар бойдустун факторларынга салдар чедирери, ооң ачызында кадык-чаагай амыдыралды хевирлээринге таарымчалыг байдалдар тургустунар.

Аарыглар профилактиказы — кадыкшыл байдалында база аарыгларда хажыдышкынарнын неперээр айылын болдурбас, хөгжүлдээн болдурбас болгаш оларның уржуктарын чавызадырынче угланган эмнээшкн болгаш эмнээшкннге хамаарышпас хемчеглер системазы.

Социал-гигиена мониторингизи — чонунуң кадыкшыл байдалын база кижинин амыдырал турар байдалын хайгаараар, сайгарар, үнелээр болгаш баш бурунгаар тодарадыр күрүне системазы.

Улуг айыылдыг стратегиязы — халдавырлыг эвес аарыгларның, кемдээшкннер болгаш хай-халаптар айылы улуг кижилеринин айыыл факторларын деңгелин тодарадыр болгаш чавызадыры.

Аарыглар профилактиказының стратегиязы — аарыглар профилактиказын белеткээринге база боттандыраарына чугула нити, генералдыг шугум азы чугула тургузулар.

Кадыкшыл быжыглаары — бодунуң кадыкшылын хыналдага тудар, кадагалаар, экижидер арганы кижилерге берип турар ажил-чорудулга.

Концепцияның чугулазы

Концепцияны ажылдап кылыр негелде дараазында байдалдарын салдары-биле тургустунуп келген: манаттынып турар чурттаарының чавыс үргүлчүлдеин; ажылдап болур чонуну баш бурунгаар болдурбайн барып болур чылдагааннар уржундан элекке өлүп-хорал турарының бедик деңгели; хамаатыларның бодунуң болгаш бодунуң өг-бүлезинин кадыкшылы дээш харысалгазының чавыс болуп турары; эмнелге черлеринин профилактиктиг угланышкынын саң-хөө хандырылганын четпези болгаш кадык камгалалының чүгле эмнээшкннге угланганы; өөредилге ажилында кадык камгалаар угланышкынын четпес болуп турары; өөредилге ажилына практиктиг ажылгалга хергелээр кадык-чаагай амыдырал талазы-биле чаңгыс аай өөредилге программаларының чок болуп турары, профилактиктиг угланышкынын информаттыг болгаш методиктиг материалдарның чедишпези.

Чуртталганың манаттынып турар үргүлчүлдеин — амыдыралдың деңгелин болгаш шынарын чугула дээн шынарларын бирээзи. Бүгү-делегейин кадык камгалал организациязының эксперттеринин сан-чурагайлары-биле, кижилеринин кадыкшылы ооң амыдыралының хевиринден

(хоралыг чаңчылдар, шимченмес чорук, шын эвес чемненири, ажилдаар болгаш дыштанырының шын эвес чуруму база психоэмоционалдыг дыңгыгышкын) 50 хуу, салгал дамчыыр чоруктан 20 хуу, долгандыр турар чүүлдерден 20 хуу болгаш кадык камгалал адырындан чүгле 10 хуу хамааржыр.

Республиканың чурттагы чонунуң чуртталгазының ортумак үргүлчүлдеинин көргүзүү сөөлгү чылдарда өзүп турар-даа болза, 2009 чылда 60,5 хар болган, ук көргүзүг Сибирь федералдыг округтун болгаш Россия Федерациязының көргүзүглеринден 5-7 хар чавыс болуп арттышаан.

Чонунуң өлүп-хорал турарының кол чылдагааннарына хан эргилдезинин аарыглары, чаа тывылган ыжыктар база кемдээшкннер, айыыл-халаптар хамааржып турар. Ук чылдагааннарның каттышкыш, 2009 чылда чонунуң нити өлүп-хорал турарында үлүү 74 хуу болган. Өлүп-хорал турарының даштыкы чылдагааннарының бөлүүнде алкогольдан душ болуп хорананган, өлүрүшкүннерден чок болган таварыгаларның саны көвүдөп турары эскертинген.

Бүгү-делегейин кадык камгалал организациязының медээлери-биле, чонунуң өлүп-хоралының айыыл факторларынга бедик хан базышкыны; таакпы; арага; ханда холестеринин көвүдөп турары; мага-боттун артык деңгели; ногаа-чимистерни чедир чивейн турары, шимченмес олутпай амыдырал хамааржып турар.

Онаа дүвүрелди аныктарның арагага эрте чаңгыгып турары, элээдилер ортузунда пиво алкоголизминин өзүлдэи, херээжен-нерин араганы эрттир ажыглап турары болдуруп турар.

Тыва Республикада, Россия Федерациязында дег, алкоголь, ооң иштинде пиво кирип турар сула алкогольдуг суксуннарның саттынып турарының чылдан чылче өзүп турары демделеттинген. 2009 чылда мур-нунда чылдынга деңгээрге, 14,2 хуу көвей алкоголь продукциязы саттыгана. Сула алкогольдуг суксуннарны тонустаар болгаш амдан кириген холумактарлыг бүдүрүп турар, олар этил спирти-биле холушкыш, аныктарның алкоголь аймаанга сундугарына салдар чедирип турар. Ол чүүл ук суксуннуң мага-ботка хүн бүрүде негелдезинин тургустунарына чедирер.

«Республиканың кадыкшылга төвү» ККА-ның дээди, ортумак өөредилге черлеринин студенттеринин ортузунда эрттирп турары социологтук шинчилелдеринин сан-чурагайлары-биле айтырган улустун 15 хуузу пиво биле коктейльдерни алкоголь аймаа деп санавайн турар, тодаргай чылдагаан чокка 25 хуузу ижип турар, байырлалдарда 60 хуузу, ында-хаа 10 хуузу база 5 хуузу шуут ишпес болуп турар. 14-15 хар үезинде алкоголь аймаан база таакпыны шенеп эгелээнин 60 хире хуузу ажы-биле миннип турар.

Бичини уруглар биле аныктарның арага аймаанга эрте чаңгыгып турары келир үеде алкоголизминин хөгжүп келиринин база өлүртүрүүнү айылын каш катап улгаттырып турар. Арага аймаан бичини уругларның болгаш элээдилеринин ижип турарында оларның угаан-медерели кошкып, баш мээзинин ажылы суларат, чедишкннеринге багай салдары чедирип турарын шинчилелдер бадыткаан. Ижер аныак улус чүгле бодунуң кадыгына эвес, а карьеразына, профессионал келир үезинге, ниитизи-биле национал экономикага хораны чедирип турар.

Чонунуң арагалаашкынындан дорт болгаш доора экономиктиг чидириглер чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдэинге тодаргай хораны чедирип турар. Экономиктиг чидириглерге өлүп-хоралының бедик деңгели, кадык чуртталганың үргүлчүлдеинин кыскалары, ажилдаар арга чок болуру, ажилдың бүдүрүкчүлүүнүн чавызаары, арага аймаан ишкени-биле холбашкан аарыгларны эмнээринче үндүрген чарыгдалдар, инвалидтер, өскүстерге күрүнениң социал төлөвилери, өрттер, орук озалондактарындан когарал, хоругдаттырганнар хандырылганынче, кем-херек үүлгедишкннери болгаш уругларның кагдынган чоруу-биле демисел чорударынче күрүнениң чарыгдалдары хамааржы бээр.

Чонунуң чемненирин хажытканы-биле холбашкан аарыглары доктаамал өзүп турар. Бистин хамаатыларының көвей кезин консервалда база доңуруп каан байдалга, шыгжаарының хуусаазы узаттыгана аш-чем аймаан садып ап турар, түңгелде аш-чем аймааның үнези чавызай берген болур. Нарын айтырыга салдарны шимчениринин эвээш болуп турары база

чедирип турар: чонунуң чүгле таамал спорт-биле хаара турар аразында шимченмес тереңгейи 80 хуу чедер берген.

Делегей чергелиг дуржулгалал албан черлери профилактиктиг туруш болгаш ведомстволарында кады ажилдажылгага турар ужурулг деп көргүзүп, профилактиктиг угланышкынын камгалал адырынга эвес, а про-өске-даа субъектилеринге чор Тыва Республиканың Өөредилге болгаш аныктар политиказы кадык-чаагай амыдыралды талазы-биле кадыкшыл кичээл класстан дашкаар ажилдар бичини черлери-биле кады ажилдажыларын боттандырып тургаш, элээди школаларының ортузунда чаңчылдар профилактиказын ээлээр ужурулг.

Кадык-чаагай амыдыралды ринге онза хүлээлгени — чонунуң культура хемчеглеринче база амыдырал кварталдарын, стадионнар, спортчу шедеврлер культура болгаш спортка таардыр тургузарын Тыва Республикада культура болгаш спорт агентилели муниципалдыг тургузулга Тыва Республиканың Культуразына яамызынга театр репертуары уругларга болгаш улуг чаагай амыдыралды суртаалдаар баш бурунгаар көрдүнери база фондузун болгаш видеотеканы кадыкшыл амыдыралды хевирлээр тудулга материалдары-биле чугула.

Тыва Республикада Херек эрге-ажыктарын болгаш кижилерни камгалаар адырда хайгаарал албанының Эргелели каның байдалдарына таарыш ооң иштинде бичини уругларны чемнениринге таарымчалыг азын тургузуун ажылдап кылыр нийшкнни угландыраар чугула.

Тыва Республиканың Тодар чорудулганың лицензиялашкы күрүне чурумчудулгазының алба-арага аймаа садып-саарып тузаттарын ажил-чорудулгазы Федерациязының болгаш Тыва каның хоойлу-дүрүмнерин сагы хыналдазын күштелдирери чугула.

Оон аңгыда Тыва Республиканың чонунуң ортузунга арага чээл чок ажыгларын эвээжедип, голизм профилактиказын чоруду-биле күрүне политиказының бонин информаттыг деткимчезин массалык информация чепсектер рекламаны калбартыр, тематиктиг гаш радио-дамчыдылгаларның черлерин көвүдөдир, өөредилге прын ажилдап кылыр болгаш о-тередир, араганы хемчээл чокк-рының хоразы, амы-тынга бол-шылга айылы, кижинин кады-аймааның хоралыг салдарын хемчеглерин дугайында чонга к-тарадыр.

Ыналдыр санаттыг чиди-ларны шийтпирлээр стратегияны программныг документини — Тыва-ликага 2020 чылга чедир үе-хуусаа-чаагай амыдыралды хевирлээр ко-а ажилдап кылыр болгаш ху-рының чугулазы илден.

Концепцияның сорулгазы, п-ри, кол даалгалары болгаш нышкынарны

Концепцияның сорулгазы бол-шылды кадагалаары болгаш б-кадыкшылды культуразы болгаш-вырларының деңгелин бедидер-өлүп-хоралын болдурбазы бол-Республиканың чурттагы чонуну-ралының манаттынып турар үргү-улгаттыраары.

Айыттыг сорулганы чеди-дараазында принциптерге үндэ-— республика болгаш муницип-нелинде күрүнениң хоойлужудул-күүсекчи эрге-чагырга органның-черлеринин (ажыл берикчилери-жынчы каттыжышкынарнын бо-маатыларның кадыкшылды кадага-гаш быжыглаар база аарыглар-базының комплекстиг програм-хевирлээр болгаш боттандыраар-хөделишкннерин каттыштыраары-— ниитизи-биле республиканын

юнунун ниити хереглелдери база социал, фессионал болгаш хар-назы аайы-биле үктерин тус-тус хереглелдерин кичээне алган профилактиктиг хемчеглериниң анизаасташкынынга хөй деңгелдиг аарылга;

— хүлээп алдынар шийтирнин комплекс — кадык-чаагай амыдыралды хевирлээр чеглер шупту угланышкыннары хаара уп, оларның аразында харылзаазын дырар ужурулуг;

— кадык-чаагай амыдыралды хевирлээр национал онзагайларны кичээнгейге болгаш кадыкшылга программаларын ылдап кылыр база боттандыраарда өференциялаттыг турушту элээр; — хамаатыларның социал деңгели, олар орулгазынын хемчээли болгаш чурттап ар черинден хамаарылга чокка чонга дыкшылга хемчеглериниң чедингир уруу;

— кадыкшылга хемчеглериниң кижиниң үнэ-намында үргүлчүлүг болуру.

Концепцияның кол даалгалары болза:

— чоннуң кадынын камгалаар адырга үнө политиказын боттандыраар; — чон ортузунга кадык-чаагай амыдыралды хевирлээр болгаш шын чемненирин таалдаар талазы-биле ажилга ведомстар аразында кады ажилдажылганы бартыр, социал тургузугларны хаара ар;

— кадык камгалал албаннарының ажил-удулгазынын профилактиктиг углашкынын күштелдирер, чоннуң гигиена өредилгезин болгаш кижизидилгезин анизаастаар болгаш эрттирер айтырыглар азы-биле эмнелге ажилдакчыларының илгериниң деңгелин бедидер;

— чоннуң кадыкшылын быжыглаар программаларга киржиринге, кадык-чаагай амыдыралды бот-тускайлан билгилерин болгаш чылдарын хөгжүдеринге идиг бээр.

Кадык-чаагай амыдыралды хевирлээр рда политикада хамыктын мурнунда илгерин бот-тускайлаң чаңчылдарына дар чедирери көрдүнгөн турар болгаш аазында угланышкыннарга боттандыр рлуг;

1. Кадык камгалал адырында.

1.1. Аарыглар профилактиказы, кадык-гай амыдыралды суртаалдаарынче ынган хамаатыларның кадынын камгалаар геманың чугулазын хандыраар.

1.2. Республиканың чурттагы чонунуң ынының мониторингизинге үндезилеп, ык-чаагай амыдыралды үнэиннеринге а аарыглар профилактиказынга өөредиче, хамаатының бодунуң болгаш өгезиниң кадыкшылы дээш харысалгалыг урун хевирлээринче угланган ведомстарның профилактиктиг программаларын ылдап кылыры.

1.3. Практиктиг кадык камгалалының филактиктиг ажил-чорудулгазын ханды-ынга медицина профилактиказының анының удуртукчу ролун боттандыраар.

— кожуун эмнелгелеринге медицина филактиказының болгаш кадык чаштын бырларын, кабинеттерин аядары гаш ажилдадыры. Чонну чедингир бол-шынарлыг медико-психологтуг болгаш ологтуг дуза-биле хандыраар.

1.4. Таарымча чок чүүлдерниң кадык-га салдары болгаш ук салдарны чавыза-ының аргаларының дугайында билгил-ниң деңгелин бедидеринче угланган, таамал ажилдап турар информастыг аал системазын тургузары.

1.5. Өг-бүлениң медицина талазы-биле кейин, бодунуң кадыкшылының удур-азын бедидери.

1.6. Чонну кадыкшылын боду хынаныр боду эмненир аргаларга өөредир. айыыл факторларының аайы-биле (хан ышкыны, чигир диабеди, цустер болгаш ирбе аарыглары, бронхилер астмазы) дыкшыл школаларын» организаастаары.

1.7. Кадыкшылды кадагалаар болгаш ыглаар айтырыглар, чонга кадык-чаагай дыралды суртаалдаар талазы-биле эмчи аш өске-даа ажилдакчыларны үзүктел өөредир системаны хевирлээр.

1.8. Ведомстволар аразында кады лдажылганы калбартыры болгаш ыкшыл-биле холбашкан айтырыгларны тпирлээринче хөй-ниити организа-арын хаара тудары.

2. Өөредилге адырында.

2.1. Өөренкичилер болгаш педагог-ың кадыкшылын кадагалаар болгаш ыглаар талазы-биле өөредилге систе-ның ажил-чорудулгазын чурумчудары.

2.2. Өөредилге албан черлеринге айыыл болгаш кадыкшыл хумагалаар байдалды ызы-биле хемчеглер алыры.

2.3. Өөренкичилерниң кадык-чаагай дыралга таарымчалыг гигиена чаңчыл-н хевирлээр. Өөренкичилерни кадык-ай амыдыралды чорударынга чаңчык-

тырар ужурулуг өөредилге чери бүрүзүнүң чугула сорулгаларынын санынче кирип турар өөренкичилерниң мөзү-шынар-гигиена кижизидилге талазы-биле ажилды кирири.

2.4. Өөредилге черлеринге кадык-чаагай амыдыралга болгаш аарыглар профилакти-казынга өөредириниң чедимчелиг методо-логиязын ажилдап кылыры.

2.5. Кадыкшыл талазы-биле өөредилге программаларының дес-дараалашкаан болгаш чурумнуун хандыраары.

2.6. Кадыкшылды кадагалаар болгаш быжыглаар талазы-биле чидиг айтырыг-ларның чаңгыс аай информастыг ханды-рылга системазын тургузары.

2.7. Өөредилге черлериниң баазында болгаш чурттап турар девискээриниң аайы-биле ажилдап турар спортчу объектилерге халас болгаш таарымчалыг үезинде күш-культура чорудар арганы өөренкичилерге хандыраары.

2.8. Өөренкичилерниң ада-иелериниң системалыг, гигиена болгаш культурология өөредилгезин организаастаары.

2.9. Социал айыыл бөлүүнге хамааржы бээр социал байдалы нарын өг-бүлелери, бичии уругларны болгаш элээдилерни эртежик илередери.

2.10. Социал-педагогиктиг волонтер шим-чээшкенинге аныяктарның сундугарын хевирлээр.

2.11. Школа болгаш школа четпээн назы-лыг бичии уругларның күш-шыдал кижизидилгезиниң шынарын база ада-иелерниң күш-шыдал талазы-биле билгилериниң деңгелин бедидери. Өөренкичилерниң күш-шыдал талазы-биле чүгүнүң нормаларын болгаш күш-шыдал кижизидилгезиниң бот-тускайлаң программаларын ажилдап кылыры болгаш ажилгалче кирири.

2.12. Ойтаалаң хөдөлүшкүннер барым-дааларынга хамаарыштыр амы-хууда турушту хевирлээринче угланган аныяктарның төлөвилелдерин, санал-оналдарын болгаш программаларын деткири, амыдыралды сагыш-сеткил болгаш мага-бот кадык-шылынын принциптеринге тургузар дээн чүткүлдеринге дузалаары.

III. Санитар-эпидемиологтуг хайгаарал, долгандыр турар бойдус камгалалы болгаш экологтуг айыыл чок чорук адырында.

3.1. Кижиниң мага-бодунга даштыкы бай-далдарның айыыл факторларының салдарын эвээжедир хемчеглерни ажилдап кылыры.

3.2. Санитарлыг-эпидемиологтуг албан-ның ажилдакчыларының (эпидемиолог-эмчилер, гигиенистер) эмчи эвес профиль-дин специалистерин белеткээр болгаш эде өөредиринге идепкейлиг киржилгезин хандыраар.

3.3. Дараазында чүүлдерниң хыналдазын шыңгырадыр:

— күш-культура болгаш спорт кичээл-дери эрттирер, культура дыштанылга албан черлериниң турар черлериниң санитар-гигиена байдалынын;

— организаастаттыг коллективтерге (өөредилге, эмнээшкын-профилактика, социал ачы-дуза) чемненириниң.

IV. Күш-культура болгаш спорт адырында.

4.1. Тыва Республикага массалыг күш-культура шимчээшкенин деткири. Чонну күш-культура, туризм болгаш спортче хаара тудары, кадыкшылганын ук хевирлериниң чедингирин бедидери.

4.2. Массалыг чырыдылга болгаш суртаал акцияларын эрттиреринче спортчу организа-цияларны болгаш албан черлерин идепкей-лиг хаара тудары.

4.3. Күш-культура-кадыкшылга болгаш спортчу кичээлдерге таарымчалыг байдал-дарны тургузары.

4.4. Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органнынга муниципалдыг тургузугларны спортчу тудуглар болгаш дерилге-биле хандыраары база чурттап де-вискээрлеринде бажың чанында девискээр-лерни спортчу болгаш оюн шөлдери-биле дерири.

4.5. Ажилдап турар кижилер, албан-хаакчылар болгаш аныяктар ортузунга спортчу-кадыкшылга хемчеглерин (спортчу маргылдаалар, бүдүрүлге гимнастиказы, спортчу эстафеталар) организаастаар бол-гаш эрттирери.

4.6. Бичии уругларның болгаш аныяк-тарның күш-шыдал сайзыралы болгаш белеткелениң комплекстиг үнелели.

4.7. Аныяктарның чаа спортчу угла-нышкыннарының хөгжүлдезинге деткимче көргүзери: паркур, скейтборд, роллер д.о.ө.

V. Культура адырында.

5.1. Тыва Республиканың чурттагы чону-нун, хамыктын мурнунда өзүп олурар сал-галдын, кичээнгеиниң культура албан черле-риниң ажил-чорудулгазынче хаара тудары.

5.2. Аныяктарның хостуг үезин кадык эрттирерин, культурулуг болгаш эстетиктиг

хөгжүлдезин хандырып шыдаар аныяктар-биле культура-массалыг ажилдың чаа хевирлерин сайзырадыры.

5.3. Тыва Республиканың чонунуң этно-культуразын болгаш чаагай чаңчылдарын катап эгидеринге дузалыг театр шийлерин тургузары база делгелгелер, концерттер, фестивалдарны эрттирери.

5.4. Бичии уругларның немелде өөредилге черлерин хөгжүдери, оларның салым-чаянын уран-чечен чогаалдыг кичээлдерин дамчыштыр боттандыраарыга таарымчалыг байдалдарны тургузары.

5.5. Өг-бүлениң хостуг үезин эрттире-риниң янзы-бүрү хевирлерин идепкейжи-дери, өг-бүлениң мөзү-шынар-эстетиктиг үнелелдерин, культурулуг чаңчылдарын хевирлээр, оон иштинде кадык-чаагай амы-дырал, хоралыг чаңчылдар-биле демисел айтырыгларыга назы четпестер-биле информастыг-чырыдылга ажылын күштел-дирери.

5.6. Республиканың библиотекаларының назы четпээннерниң хайгаарал чок чоруну база корум-чурум үрээшкенин болдур-бас талазы-биле өөредилге, медицина бол-гаш эрге-хоойлу камгалаар албан черлери-биле кады ажилдажылгага киржилгези.

VI. Социал камгаладылга адырында.

6.1. Бичии уругларның өг-бүлелерге күрүнениң социал деткимче магадылалын, өг-бүлелерге болгаш бичии уругларга социал ачы-дуза чедирилгезиниң хөгжүл-дезин хандыраары.

6.2. Өг-бүлениң болгаш бичии уруг-ларның социал эргелерин камгалаар талазы-биле нормативтиг үндезиннерни сайзыра-дыры. Бичии уругларның өг-бүлелериниң аңгы-аңгы хевирлеринге магадылалдыр болгаш чигелделер хандыраар талазы-биле Россия Федерациязының база Тыва Рес-публиканың хоойлу-дүрүмнериниң сагытты-нып турарының күрүнө хыналдазын күш-телдирери.

6.3. Психологтуг хамаарылганын янзы-бүрү хевирлериниң хөгжүүрүн, бичии уругга каржы-хажагай хамаарылга, аажылааш-кыны болдурбас сорулга-биле, берге амы-дыралчы байдалдарда турар назы четпээн уругларның база өг-бүлелерниң кадыкшы-лын, күш-шыдал курлавырларын катап тургузар, бир дугаар инвалид болганының социал реабилитациязын чорудар, патронат өг-бүлелерден бичии уругларның социал-психологтуг үделгезин чорудар талазы-биле методикаларын, социал технологияларын ажилдап кылыры болгаш ажилгалче кирири.

6.4. Бичии уругларның болгаш аныяк-тарның, аныяк өг-бүлелерниң мөзү-шынар чырыдышкынының системазын сайзыра-дыры, өг-бүлө хамаарылгалар, оон иштинде социал байдалдардан хамааржыр аарыг-ларны болдурбазының айтырыгларынга хамаарыштыр кижизидилге ажылын чорудары.

6.5. Республиканың санаторийлери, про-филакторийлери, хоорай даштында кадык-шылга лагерлери, дыштанылга баазала-рынга өг-бүлө кадыкшылгазы болгаш дыштанылгазының хевирлерин хөгжүдери.

6.6. Тыва Республиканың улуг назылыг-ларының банкызын тургузары.

6.7. Сонуургалдыг ямылар болгаш ве-домстволар-биле кады дараазында угла-нышкыннарга хемчеглерни ажилдап кылыры болгаш боттандыраары.

социал камгаладылга черлеринде турар бичии уругларның хөй талалыг сайзыралынга деткимче көргүзери, ниитилелге таарымчалыг кылдыр бичии уругнуң бодун боттандыраар; иштики херектер органнының про-филактиктиг хайгааралында турар элээди-лерни, хайгаарал чок артары болгаш кем-херек үүлгедир чоруктарны болдурбазы-биле, хоорайдан дашкаар бичии уругларның кадыкшылга лагерлеринге кадыкшыдар аргаларны калбартыры;

социал реабилитация хереглеттиниң турар назы четпээннерге тускайыттыг албан черлеринде турар уругларның гигиена кижизидилгезиниң чаңгыс аай системазын тургузар.

VII. Корум-чурум адырында.

7.1. Бичии уругларның хайгаарал чок артарын болдурбазы-биле эрге-хоойлу камгалаан органнының, социал камгалал, кадык камгалалынын, өөредилге, культура органнының, хөй-ниити организацияла-рының ажил-чорудулгазын чурумчудары.

7.2. Назы четпээннерниң арага аймаан база наркотиктиг бүдүмелдерни ажыглаа-ны дээш административтиг харысалганы, оон аңгыда, элээдилерни спирт тургузуглуг болгаш токсиктиг бүдүмелдерни ажыглаа-рынче идиг бергени дээш улуг улустун харысалгазын боттандыраар талазы-биле хемчеглерни алыры. Хөй-ниити черлеринге таакпылааны болгаш арага аймаан ишкени дээш, назы четпээннерге таакпы болгаш

арага аймаан сатканы дээш штрафтар системазынын салдарын бедидери.

7.3. Бичии уругларның, күш-культура-кадыкшылга дерилгелеринге, кадык камга-лал болгаш культура организацияларынга, өөредилге черлериниң оран-савазынга болгаш өске-даа хөй-ниити черлеринге таакпы болгаш арага аймаан ажыглаарын болдурбазыныч угланган хоойлу-дүрүмнер-ниң негелделерин сагыыр талазы-биле немелде хемчеглерни хүлээп алыры.

VIII. Массалыг информация чепсектерин (радио, телевидение, парлалга) ажыглаар адырга.

8.1. Тыва Республиканың чурттагы чону-нун кадык-чаагай амыдыралын хевирлээр-риниң медико-социал аспектилериниң айты-рыгларынын информастыг хандырылгасы.

8.2. Каржы-хажагай чорук, күштеп-күчүлээшкын сценалары кирип турар видео-продукцияның хайгааралын боттандыраар, кадык амыдырал хевирин шилип алырынга таарымчалыг боттуг амыдыралчы болгаш таарымчалыг аргаларны көргүзери.

8.3. Социал аажылаалды таарымчалыг хевир кирип турар теле-дамчыдылга-ларның, ылангыя бичии уругларга болгаш аныяктарга, санын көвүдедири.

8.4. Республиканың сонуургалдыг ямы-лары болгаш ведомстволары-биле кады кадык-чаагай амыдыралды суртаалдаан медээ программаларын белеткээр.

Концепцияны боттандыраарының механизми

Бердинген Концепцияны боттандыра-рының механизминде программныг-сорулга методунун ажыгалы көрдүнгөн.

Бердинген Концепцияның сорулгаларын болгаш даалгаларын боттандыраарын рес-публика деңгелинге кадык камгалал, өөре-дилге, санитар-эпидемиологтуг хайгаарал, долгандыр бойдус камгалалы болгаш эко-логтуг айыыл чок чорук, күш-культура бол-гаш спорт, культура, социал камгалал база корум-чурум адырларынга хемчеглер ажил-дап кылыры-биле хандыраары көрдүнгөн.

Республиканың муниципалдыг тургузу-ларының деңгелинге кадык-чаагай амыды-ралды хевирлээр, хамаатыларның өлүп-хораарын эвээжедир болгаш амыдыраары-ның манаттынын турар үргүлчүлелдин бедидер талазы-биле муниципалдыг про-граммаларны ажилдап кылыр болгаш бот-тандыраары көрдүнгөн.

Социал адырга хөй-ниити болгаш ша-жын-чүдүлге организацияларының эгелээш-киннеринге үндезилеп, кадык-чаагай амы-дыралды деткээр хөй-ниити шимчээшкын-нер, ниитилелдер, клубтар тургузары көрдүнгөн.

Чоннуң кадыкшылын камгалаарынче уг-ланган комплекстиг хемчеглер боттанды-раарынга онзагай ролду массалыг инфор-мация чепсектери ойнаар ужурулуг. Кадык-чаагай амыдыралды хевирлээринге бирги черге бичии уругларның, элээдилерниң болгаш аныяктарның кадыкшылын кадага-лаар болгаш быжыглаарынче, оларның кижизидилгезиниң бодунуң болгаш долгандыр кижилериниң кады дээш сагыш чогаашкынын идепкейжидерин хевирлээринче угланган өөредилге информастыг программаларның ролу турар ужурулуг. Кадык-чаагай амыды-ралды хевирлээриниң шынарын хандыраар талазы-биле күүсекчи эрге-чагырга органны-ның ажил-чорудулгазынын ведомстволар аразының удуртулгазын база Концепцияның күүселдезиниң доктаамал хыналдазын боттандыраарын Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызынга дагыыр.

Бердинген Концепцияның тодаратканы даалгаларның күүселдезиниң чоруп тура-рының мониторингизин ведомстволар ара-зының чыынды медээлериниң сайгарылга-зын дамчыштыр чорудары көрдүнгөн.

Тыва Республикага Кадык-чаагай амыдыралды хевирлээриниң концепциязын боттандыраарының кол чадалары болгаш манаттынын турар түннелдери

Тыва Республикага 2020 чылга чедир үе-хуусаада Кадык-чаагай амыдыралды хевир-лээр концепцияның боттандырыы ийи чаада күүсеттинер.

Бирги чаада (2010-2015 чылдар) демо-графтыг хөгжүлдеде тургустунуп келген багай талаларны алып эртеринче угланган хемчеглер, оон иштинде чүрек-дамыр аарыгларындан өлүп-хораарының деңгелин эвээжедир, саатталган болгаш божаан үе-зинде херээженнерге чедиртирер эмчи дуза-зының шынарын экижидер, саатталган бол-гаш божаанының багай түннелдиг бооп болурун эвээжедир перинаталдыг техноло-гияларны сайзырадыр, эмнелге черлеринге чаа төрүттүнгөн чаштарны азыраарының чаа технологияларын ажыгалалче кириер, оон түннелинде чаштарның болгаш иелериниң өлүп-хорап турарын эвээжедирин боттан-дыртыр.

(Уланчызы 6-гы арында).

(Тончүзү. Эгези 4-5-ки арындарда).

Эмнээшкн профилактиказының салбырларын, кабинеттерин ажыдары болгаш идепкейлиг ажылдадыр практиктиг кадык камгалалының профилактиктиг ажил-чорудулгазын күштелдирер арганы бээр.

Ажы-төлдүг өг-бүлелерин ажилдаар байдалдарын экижидер, адресстиг социал болгаш материалдыг деткимчени көргүзөр талазы-биле чаш уругларлыг херээженнерни ажилче хаара тударын деткир, оларның күш-ажыл рыногунга конкуренция тургузар аргалыг болурун бедидер, школа мурнунда өөредилгениң инфраструктуразын сайзырадыр, ажилдап турар херээженнерниң уругларын школа мурнунда өөредилге черлеринге олуттар-биле бир дугаар ээлчегде хандырап талазы-биле тускай хемчеглер ажилдап кылыры көрдүнген, оон аңгыда, кадык-чаагай амыдыралга сонугарал оттурган, алкоголизм болгаш таакпылаар чоруктуң профилактиказын чоруткан информастыг программаларны ажилдап кылыр.

Бирги чадага оон аңгыда кадык-чаагай амыдыралды хевирлээринче, хамаатыларның өлүп-хораарын эвээжедиринче болгаш амыдыралдың манаттынын турар үргүлчүлелдин узадырынче угланган, муниципалдыг тургузуг бүрүзүнүн онзагайларын (эмчи дузазының чедингири, эмчи кадрлар-биле хандырттынганы, чонуну аарып турары, ажил чок кижилерниң үлүү д.о.ө.) кичээнге алган муниципалдыг программалар ажилдап кылдынар. Ук программаларның боттандырыы хөй-ниити черлеринге, ылаңгыя хостуг үе эрттирер болгаш спортчу хемчеглер боттандырап черлерге база өг-бүлелерге арага аймаан ижериниң неперенгеин эвээжидер; ада-иелерниң уругларының кадыы дээш харысалгазын бедидер, утундурган чонуну чаагай чаңылдарын болгаш сагылгаларын эгидер арганы бээр ужурулуг.

2010 чылда ажы-төлдүг өг-бүлелериниң күрүне деткимчезиниң ие (өг-бүлө) капиталы бээр хевирге немелде хемчеглерин боттандырганы-биле холбаштыр ук акша-хөреңгини алырының механизм болбаазырадыр талазы-биле, оон иштинде чедингир өг-бүлө оран-савазы тударын калбартыр, немелде өөредилге ачы-дузазын хөгжүдөр хемчеглер ажилдап кылдынар.

2011 чылдан эгелен Тыва Республиканың

муниципалдыг тургузууларының аразынга «Кадык-чаагай амыдырал дээш» мөөрей чылдыңна эртер.

Бердинген Концепцияның боттандырыының бирги чадазының хемчеглерин күүсеткениниң чугула түнели чылдан чылче чонуну даштыкы чылдагааннардан (кемдээш-киннер, хораннанган чоруктар) өлүп-хораарының деңгелиниң 10-15 хуу эвээжээр, Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң амыдыралының манаттынын турар үргүлчүлелдиниң ортумак хемчээлиниң 65 хар чедир улгадыры, бичи уругларның болгаш аныктарның спортка хандыкшылының 1-2 хуу көвүдээр болур.

Ийги чадада (2016-2020 чылдар) республиканың чурттакчы чонунуң ортузунга кадык-чаагай амыдыралды хевирлээр талазы-биле хемчеглериниң күүселдези уламчылаар. Ук чадааның кол хемчеглери спорт биле күш-культураны хөгжүдөр талазы-биле программаларны боттандыраары, хамаатыларның бодунуң кадыы дээш харысалгалыг болурунга идиг бээр болгаш кадык-чаагай амыдыралды хевирлээринге бот-тускайлаң турушту ажилдап кылыры, аарыглар тывылдырып болур айылдыг факторлар-биле демисел чорудары болгаш социал ужурутка аарыгларны болдурбазы, оон иштинде бичи уругларга, хамаатыларның күш-ажылчы курлавырларын кадагалаары болгаш идепкейлиг амыдыралдың үргүлчүлелдин узадыры болур.

2020 чылга чедир чонуну, ылаңгыя бичи уруглар болгаш аныктарның, арага аймаан ажыгларынның хемчээлин элээн кызыраары база арага аймаан эрттир ишкени-биле холбаштыр өлүп-хораарының деңгелин үштүң бир кези хире эвээжидер көрдүнген.

Бердинген концепцияны боттандырганының түнелдерин 2020 чылга чедир чедип алырының көргүзүлгери болза:

- чонунуң кижжи санынга арага аймаан ажыгларынның деңгелин 15 хуу эвээжидер;
- таакпылаар чоруктуң неперенгеин 30 хуу, бичи уруглар биле элээдилер ортузунга — 50 хуу эвээжидер;
- даштыкы чылдагааннар уржуундан өлүп-хораарын 15 хуу эвээжидер;
- амыдыралдың манаттынын турар үргүлчүлелдин 70 хар чедир улгаттыраары болур.

инспекторлары;

дириг амытаннар болгаш сугнуң биолог-тур курлавырларының объектилериниң камгалалының килдизиниң кол болгаш башкарыкчы специалистери, дириг амытаннар болгаш сугнуң биологтур курлавырларының объектилериниң ажыглалын өйлээриниң килдизиниң кол болгаш башкарыкчы специалистери, Тыва Республиканың Күрүне комитетиниң районнар аразының килдистериниң

кол болгаш башкарыкчы специалистери, Тыва Республиканың девискээр дириг амытаннарның объектилериниң оон чурттап турар черлерин камгалаары болгаш ажыглар адырга хыналдазын боттандыраар аңгыы балык тывыш талазы-биле Тыва Республиканың Күрүне комитетиниң кураторлары болур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының бирги чыыжының депутаттарының соңгулдаларының белеткелиниң болгаш эрттирериниң бүрүн эргелерин округ соңгулда комиссия девискээр соңгулда комиссияларына хүлээдириниң дугайында

2010 чылдың июль 12 Кызыл хоорай 121/524-5

«Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазының Улуг Хуралының депутаттарының соңгулдаларының дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунуң 18-ки чүүлүнүн 1-ги кезээнге ол ышкаш «Тыва Республиканың соңгулдалар комиссияларының системазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 11-ги чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының бирги чыыжының депутаттарының соңгулдаларының белеткелиниң болгаш

эрттирериниң бүрүн эргелерин соңгулда комиссиялары девискээр комиссияларына бердинген камгалаары болгаш езугаар хүлээдир.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Винская правда» солуннарга партияларга

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Б.Д.О.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретарының гезин күүседип турар Ю.О.САИ

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2010 чылдың июль 12-де доктаалына камсырлыг

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бирги чыыжының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле округ соңгулда комиссияларының бүрүн эргелерин хүлээндирген девискээр соңгулда комиссияларының ДАҢЗЫЗЫ

№	Девискээр соңгулда комиссиязының ады	Бүрүн эргелерин хүлээткен округ соңгулда комиссия аттары
1.	Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязы	— Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Правобережный мандаттыг № 1 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы; — Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Автодорожний мандаттыг № 2 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы; — Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Центральный мандаттыг № 3 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы; — Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Первомайский мандаттыг № 4 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы; — Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Ленинградский мандаттыг № 5 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы; — Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Восточный мандаттыг № 6 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы;
2.	Барыын-Хемчик кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязы	Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Барыын-Хемчиктин чангыс мандаттыг № 7 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы
3.	Бай-Тайга кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязы	Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Бай-Тайганың чангыс мандаттыг № 8 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы
4.	Чөөн-Хемчик кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязы	Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Чөөн-Хемчиктин чангыс мандаттыг № 9 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы
5.	Сүт-Хөл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязы	Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Сүт-Хөлдүн чангыс мандаттыг № 10 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы
6.	Чаа-Хөл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязы	Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Чаа-Хөлдүн чангыс мандаттыг № 11 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы
7.	Улуг-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязы	Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Улуг-Хемдин чангыс мандаттыг № 12 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы
8.	Кызыл кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязы	Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызылдың чангыс мандаттыг № 13 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы
9.	Бии-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязы	Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Бии-Хемдин чангыс мандаттыг № 14 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы
10.	Каа-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязы	Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Каа-Хемдин чангыс мандаттыг № 15 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы
11.	Эрзин кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязы	Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Эрзиндин чангыс мандаттыг № 16 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязы

Тыва Республиканың девискээринде бар дириг амытаннарның объектилерин болгаш оон чурттап турар черлерин камгалаар, сайзырадыр болгаш ажыглар адырга күрүне хыналдазын боттандыраар аңгыы болгаш балык тывыш талазы-биле Тыва Республиканың Күрүне комитетиниң албан-дужаалдыгларының Даңзызын бадылаарының дугайында

2010 чылдың март 31 №110 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Чазааның 2008 чылдың ноябрь 10-да «Дириг амытаннарның объектилерин болгаш оон чурттап турар черлерин камгалаар, сайзырадыр болгаш ажыглар адырга күрүне хыналдазының Дүрүмнерин бадылаарының дугайында» №843 доктаалын езугаар дириг амытаннарның объектилерин болгаш оон чурттап турар черлерин камгалаар, сайзырадыр болгаш ажыглар адырга күрүне хыналдазының талазы-биле Тыва Республиканың девискээринге бүрүн эргелерин боттандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээринде бар дириг амытаннарның объектилерин болгаш оон чурттап турар черлерин камгалаар, сайзырадыр болгаш ажыглар адырга күрүне хыналдазын боттандыраар аңгыы болгаш балык тывыш талазы-биле Тыва Республиканың Күрүне комитетиниң албан-дужаалдыгларының Даңзызын бадылаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Винская правда» солуннарга партияларга Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың март 31-де №110 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың девискээринде бар дириг амытаннарның объектилерин болгаш оон чурттап турар черлерин камгалаар, сайзырадыр болгаш ажыглар адырга күрүне хыналдазын боттандыраар аңгыы болгаш балык тывыш талазы-биле Тыва Республиканың Күрүне комитетиниң албан-дужаалдыгларының Даңзызын бадылаарының дугайында

Тыва Республиканың девискээринде бар дириг амытаннарның объектилерин болгаш оон чурттап турар черлерин камгалаар, сайзырадыр болгаш ажыглар адырга күрүне хыналдазын боттандыраар аңгыы болгаш балык тывыш талазы-биле Тыва Республиканың Күрүне комитетиниң албан-дужаалдыглары алырының механизм болбаазырадыр талазы-биле, оон иштинде чедингир өг-бүлө оран-савазы тударын калбартыр, немелде өөредилге ачы-дузазын хөгжүдөр хемчеглер ажилдап кылдынар.

Тыва Республиканың Күрүне комитетиниң даргазы — дириг амытаннарның объектилерин болгаш оон чурттап турар черлерин камгалаар, сайзырадыр болгаш ажыглар адырга күрүне хыналдазын боттандыраар аңгыы болгаш балык тывыш талазы-биле кол күрүне инспектору;

Тыва Республиканың Күрүне комитетиниң даргазының оралакчызы — дириг амытаннарның объектилерин болгаш оон чурттап турар черлерин камгалаар, сайзырадыр болгаш ажыглар адырга күрүне хыналдазын боттандыраар аңгыы болгаш балык тывыш талазы-биле кол күрүне инспекторунуң оралакчызы;

дириг амытаннар болгаш сугнуң биологтур курлавырларының объектилериниң камгалалының килдизиниң начальниги, дириг амытаннар болгаш сугнуң биологтур курлавырларының объектилериниң ажыглалын өйлээриниң килдизиниң начальниги, районнар аразының килдистериниң начальниги, дириг амытаннар болгаш сугнуң биологтур курлавырларының объектилериниң камгалалының килдизиниң начальнигиниң оралакчызы, дириг амытаннар болгаш сугнуң биологтур курлавырларының объектилериниң ажыглалын өйлээриниң килдизиниң начальнигиниң оралакчызы, Тыва Республиканың Күрүне комитетиниң районнар аразының килдистериниң начальнигиниң оралакчылары — Тыва Республиканың девискээринде бар дириг амытаннарның объектилерин болгаш оон чурттап турар черлерин камгалаар, сайзырадыр болгаш ажыглар адырга күрүне хыналдазын боттандыраар аңгыы болгаш балык тывыш талазы-биле Тыва Республиканың Күрүне комитетиниң күрүнениң улуг

ЧҮРГҮЙ-ООЛДУҢ ЭРТИНЕЗИ

«Аймак күдээзи» деп тоожудан үзүндү

Айыктар деп төрөл аймактын баары, ынак күдээзи хуннун иктиг агымындан хоорулбайн Чүргүй-оол Намгаевич Хоу солун-сеткүүл номчурунга чораан. Угаан-медерелин дып, даартагы хунге бүзү-улам кыпсып ап, эрткен үезин чораан. Бакты шүгүмчүе кулаа дыбыжы, караа көскү а тутчур чораан. Чаныш-сычок демисежи үнер. «Изиги» дээр кижилернин бирээзи. Чүргүй-маадыр мээң өг-орай кажан-даа ойбас, каткыг моорлап кирип келир турган. Шайны ижип, аштанып-чемо-лура, кымга-даа көргүспээн иелиг шыгжамырын меңээ дар киж. Саргарып оңган раажы углуп, үлдүрерип н. Көстүүн кырлаңзымаар унун кырынга эзертей салгаш, ур. Мерзе чокта уттурар, эзү чокта хомуаар.

онмаан дээш хуннежир, ынак дээш демнежир.

ыдыралчы дуржулга ыякка өөредиг болур.

рмек чүүлден иелиг эт үнер.

дун тогдунар киж — чазар, кин дыңнаас киж — эндээр.

ң багы — өлүм өжү, ргы багы түрег өжү.

ис төл чимистиг, ил төл оттуг-ыяштыг.

ын эвес үнелел кылык псыр, ынчынын сеткилинге шииткел лур.

ылдың төнчүзү түннелдиг, ыяктың мөзүлүү бүдүштүг.

глээн сөзүң ээлеп чор, рүшкек чаңың сайгарып чор.

кижи төлүн чаяган, чурт маадыр өстүргөн.

ужугуп келзе, эжиң дугла, кыва берзе, чонуң дугла.

чалбыжы чалымныг, балыы кагынныг.

огаг дыттан чочагай үнмес, руг аастан ажыл бүтпес.

ак чор — чоргааар сен, ак чор — утпас сен.

ыл чиди күш негээр, ыдырал шын негээр.

ыяктың келир үези онунда, ыдыралдың чоон оруу гунда...

чүгү-оол Намгаевичиниң кы-кында чүгле үлегер домактар кожаң ырылар болгаш ргу чечен чугаалар база бар.

Тыва танкистерниң изиг тулчууш-кунга сүр-омаа ында илереттинген.

Төрөл аймак күдээзи ында бодун элдээрти сөглээн: «Эштерим кончуг! Амы-тын хыл кырынга турда, өлүмден чарып алган. Тыва эр-соруку олар өжүрбээннер ийик. Тулчуушкунга тура дүшпес, Тыва чер чурту чүрээ-биле тудуш, сүлдесүзүктүг эш-өөрүм!...»

Сайын-оол Ховалыгының сөзүг-лели ында бижиттинген: «Шыяанам, Маңгыстың төрүттүнген чурту — Германия. Төрээн партиязын Гитлер, Исмлери деп чассыдып адап алган иргин. Чырык амыдыралды өжүрер күзөлдиг, дош дег соок

Туркмен эш өлүп калды. Тыва дайынчы өжээн негеп, Танкыдан адып бар чор...» Конгар Түлүштүн үнү чаңгы-ланыр:

«Ханым өңү хаяа дег кызыл, Халалтың ыжы өлүм дег кара Дайын оңгузу дадыктырды, эжим, Снарядтың балыы саргып чор, эжим.

Уян чорба өңнүк, Улуг-Хемге душчу бээр бис. Сарыым болган өңнүк, Чаактыг бажың сыртап каар мен.»

Опаң-чипең дайынчылар-ла хөй.

**Ада-чурттуң Улуг дайынының
үезинде он бир тыва танкистерниң
найыралын, эрес-маадырлыг чоруун,
тыва аас чогаалга ынаан
Ч.Н. Хомушкунуң үлдүрерип элээн
кыдыраажындан билип алган мен.**

сеткилдиг, оттуг оо-хоранны бүл-гүртүп ханмас чолук эвеспе. Ханныг холдуг дайзынның эрткен орук-тарында хан-даа шалбааланып, хөлчүктер кызыл херел-биле хаяаланып чыдар.

Хоорай, суурлар хуюкталган, чер-дээр ыш-бустан албыккан. Россияның барыын чүгү сырты-найнып, бомбалардан, миналардан частып турган.

Тыва улус биче сеткилдиг кылдыр чаяаттыг чон. Таңды-Уулаңың бажы даңгаар эртен хаяаланыр, айлаң куштар ырлажы бээр. А Улуг-Хемниң чалгыллары, соңгу чүкче чалымнарны чара-диле күчү-күжүн саарылдыр төгө-чая чулуп чыдар, дүргектелдир агып чыдар.

«Хөлгелиг чер соок, доңгун сеткил хан» дижи, Гитлер дуга-йында база бир тоолдун үзүндүзүн Идам Кыргыс эштеринге ыдып берип-тир: «Шыяанам. Он бир тывалар аъттарын кажык ышкаш сооткан, каңналдыр кадырып-даа турган чүвөң иргин.

Орус дайынчылар-биле эп-сет-килдин алдын хаяазы тулчууш-кунуг шөлге чырып турган. Амы-тынның сөөлгү минутады арткан турда безин найыралдың хаяазы чөлээштелип, сылдыстар ышкаш чайынналып арткан. Тывалар төрел-зек-баарзак чоруктун дүүшкүн доңун илдиктирип шыдаан-дыр оо. Дайын-чааның шуурганы кааңна-вышаан».

Он бир тыва танкистерниң бирээзи Биче-оол Бай-Караның сарынналган сеткилиниң дээжи долузу-биле Чүргүй-оол Хомуш-кунуң кыдыраажында бижиттинген: «... Шуурган-чаас дег октар сыгыржып тур,

Шуптувуска кылык кыпсып тур. Тисса, Яссы, Кишинев дээш, Дидим тывалар чаалажып тур. Чаалыг шөлге каңналган Чалым-хаяа дег сорукут бис! Даңгыракка бады-шынчы Танкист эжим балыглаттың. Тулчуушкунга тура дүшпес

Бортуй-оол Оюн кайгал дайынчы боор, бот-серемчилелин каяа-даа кошкатпас...

«Дайзын кажар — Дайза октуг, Дадай диве! Аташ кынныр Амың кончуг, Ада-чурт оон артык! Өткен октан Өлбө сарыым, Өжээн күштүг! Дайзындыва, Танкың маңнат, Таптай бастыр!» Нүрзат Түлүш фашистерге өлүмнүг согуугу таварыштырып келген. Ол чечен сөстүг кожа-мыктарны бо-ла ырай бээр. Ооң хей-аъттыгына эштери чалгынналып чораан.

«Бузуттугун бажын кескен Пушкалыг «34»-дүм Шуурганналдыр снарядты Шууштур адар «34»-дүм Ытсыг фюрерниң бажын кезер Станоктуг «34»-дүм. Ырак, чоокта частыр октуг Ырланыптар «34»-дүм.

Карала дег соодуп мунмас, Каң-на демир танкымны. Карам кыс дег чаагым сыртаар Хараал кириер пушкамны.

Шокар дой дег соодуп мунмас, Шойдан куткан танкымны. Чойганмаа дег чассыдыптар, Чоргаарланыр пушкамны...

Дыттык Ондар эжин изии-биле деткиир. Белен-селен ундаравас, ырыларның сарынынга хей-ады көдүрлү берген хииледир киис-кидир халдып чоруур танкист.

«Баарым чылдыр автомадым Фашист бажын чазар эвес. Хараал хөлдээн өткүт караам Хатка шимеш дээр эвес.

«34»-дүм илчирбези Үстүр эвес, бустур эвес. Үе-черге тыва оолдар Үгер-боозун чазар эвес.

Чаас октуг пулеметтар Чазылганда хаяр эвес. Өлүрүкчү фашистерге Өжээн-кылык улам кывар.»

Дайын шөлүңе кыска дыш. Тыва танкистер өлүм-чидимниң ажыг-шүжүүңе алыспайн, бот-боттарын деткижер чораан. Кызыл-Тас Түлүш чоргааралын болгаш чаагай күзөл-соруун чалгынналдыр ырлаптар мөзү-бүдүштүг.

Улуг-Хем дег шапкын-дошкун, Уян чаң чок, кадыг-ла мен. Удур келген фриц эриң Удургузун сыккан-на мен.

Эне-Сай хеми терең, өргүн, Эзрем сугга байлаң-на мен. Танкым-биле Буг хемниң Даштыг дүвүн бастырган мен...

ТАР-ның Чазара анаа эвес оолдарын дайынче чоруткан. Эрес-дидим, чечен-мерген хей-аъттыг кижилер шилиттинген. Шойдун Түлүштүн бижээни:

Төрөлдөшкөн орус акым Дөспөс чаңың адам дег сен. Төрээн чуртуң улуг Русь Төөгү бүргээн алдарлыг сен.

Аралашкан орус угбам Авам ышкаш эргим-дир сен. Алгыг, делгем Россия, Ааттыгын кавайым сен...»

Тыва танкистер даңгыраанга шынчы, дайзынга чалым-хаяа дег коргуш чок, шаап халдаашкын үезинде сүрлүг-күштүүн көргүскөн-нер. Уйну-оол Түлүктүн хуузуна мөзү-шынарын эш-өөрлеринге үле-герлиин командирлер демдегледип турганнар. Бо одуруглар ооң аажы-чаңын дорт илереткен:

Аалымга ойнап өскөн Алышкы дег эштиг чор мен. Эгин кожа оңуларда Эрес-дидим тулчу чор мен.

Опаң-чипең эжим кады, Ок дегбейн хоя бээр-дир. Орус, тыва кыстар кожа, Озал-ондак тайлы бээр-дир...»

Чүргүй-оол Намгаевич Хо-мушкунуң саргартыр оңган кы-дыраажы-биле танышкаш, мындыг айтырыг салдым:

— Бо эртинелер шыгжаан кы-дыраашты менден өске номчааннар бар бе?

— Бар, бар. Башкы Серен Ба-рыңнайович Шалыкка номчуткан мен. Харалаан, хенертен чок апар-ган эр боор — деп, кударал-биле харыылады.

— Меңээ бериңер, үүжезин бузуп, чонга чедирей. Аныяктарга херек үүжө-дир — диген мен. Ка-дайы Шончалай Шойдаровна Кен-ден харамнанып турда-ла, меңээ хойладып каан. Ынчангаш он бир

тыва танкистер дугайында Совет Эвилелиниң Маадырының сак-тышкынын 65 чыл эрткенде сак-тып, дириг боду-биле дег чугаа-лажып олур мен. Тыва танкистер-ниң тулчуушкун үезинде найыралын болгаш эрес-маадырлыг чоруун ынчаар билип алдым. Танкистерни танып алдым. Тыва маадырның сарыг карттыг үлдүрерип элээн кыдыраажын бодунга эгиткен мен. Сөдүргезин кожуп каан мен. Дыка-ла амыраан ийин.

Бүгү делегейниң чоннары Ти-илелгениң 65 чыл оюн демдеглээр деп турда, ооң сактышкынын канчал чырытпас боор «Командири балыгладыптарга, Чүргүй-оол Хомушкунуң тулчуушкуну боду удур-туп, куяк машинадан дашкаар үнүп келгеш, хуу боозу база гранаталар-биле 20 фашисти узуткаан. Дай-зынның аг-шериглериниң экипажы чазылдырыптар бодалы бүтпейн барган. Пулемет-биле боолаашкын үргүлчүлөп-даа турза, от адаанга чоруп турза-даа, Чүргүй-оол Хо-мушкунуң оңгарын алгыдыр каскаш, дайынчы машиназын үндүрүп, куяк машиналар боолаар дайзынның ийи тускай чепсээн, ийи пулеметту база он беш солдатты узуткаан. Шаңнал дугайында бижимелдин түннелинде чугаалааны болза; 1944 чылдың март 5-тен март 18-ке че-дир биче лейтенант Чүргүй-оол Хомушкунуң дайынчы машиназы үргүлчү тулчуушкун шөлүңе чоруп, хензиг-даа туруушкунга тава-рышпаан...»

11 эки турачы танкистерден тур-густунган танк бөлүү ССРЭ-ге бар-гаш, 25-ки тускай танк полугунун составына кирген. Фронтуга бар-гаш шуптузу эрес-дидим чоруун көргүскөннер.

Олар чүгле Совет Эвилелиниң девискээринден фашистерни сы-выртаан эвес, а Румынияны, Вен-грияны болгаш Чехословакияны немец-фашистерден хостаарынга киришкеннер.

Совет Эвилелиниң маадыры Чүргүй-оол Хомушкунуң дайынчы болгаш тайбың күш-ажылга эш-өөрүнүн чоргааралы болгаш үле-гери болуп чораан. «Тыва маадыр» деп арыг ады арткан. Ооң хөөрүнде демир-даш тураскаал кайыын тура агарып көстүп турар. Чурттап турган кудумчузунда ооң хөрөк-чуруунун тураскаалын тургускан.

Кайгамчык киж, чоннуң оглу, Шалык төрөл-аймактың күдээзи Чүргүй-оол Намгаевич Хомушкунуң чүрөктерге кезээде чурттап артар.

Моторк ТИРЧИН,
ТР-ниң Чогаалчылар эвиле-линиң кежигүнү.

Самагалдай суур.

БЕЛЭЭ – АВТОМАШИНА

Тес-Хем кожууннуң ИХК-65 чыл

Төгү болган фото-чурук.

Тес-Хем кожууннуң Иштики херектер килдизи бо чылын юбилейин демдегеп эрттирген. Ол тургустунганындан бээр 65 чыл болуп турар. Тес-Хемге хөй-ниитиниң корум-чурум камгалалының бөлүү эрткен чүс чылдың чээрби чылдарының төнчүзүндөн бээр ажылдап келген, ол бөлүктү Улуур Херел дээрзи удуртуп турган. Ынчан милиция начальниги Мижит Доржу турган.

Албан-езузу-биле Тес-Хем милициясының тургустунган чылы — Тиелелгелиг 1945 чыл. Баштайгы начальниги Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Иван Владимирович Астахов болган. Ол үеден бо хуннерге чедир коллективтин удуртукчузунга 24 офицер ажылдаан.

Бо чылдың март айдан эгелеп, Тес-Хем кожууннуң иштики херектер килдизиниң начальнигинге милицияның подполковниги Олег Луду ажылдай берген. Ооң мурнунда бо-ла коллективтин начальнигиниң бирги оралакчызы болуп ажылдап турда, ону Сүт-Хөлче ажылдадып чоруткан. Ук кожуунга үш чыл дургузунда иштики херектер килдизинге удуртукчулааш, Олег Геннадьевич Тес-Хемче катап ээл келгеш, чүнүн-даа мурнунда аныяк ажылдакчыларлык коллективиниң сагылга-чурумун холга ап,

чурттакчы чоннуң мурнунга милицияның ат-алдарын, хүндүткелин бедик тудар сорулганы салган. Үш ай ажыг үениң дургузунда чаа томуйлаткан начальник милицияның оран-савазын (1969 чылда туттунган) септеп-дерип, чаартып, аян-хевир кириген. Ажылдакчыларыңга таарымчалыг байдалды тургузарындан хөй чүүлдер хамааржырын удуртукчу билер, чүге дизе милиция ажылдакчылары хондурдундур амыр-дыш чок ажылдаар болгай. Бо чугула айтырыгны шиитпирлежи, улуг деткимче — 60 муң рубльди Тес-Хем кожууннуң чагыргазы үндүрүп берген. Ынчангаш Самагалдай суурда безин чунар-бажың чок турда, иштики херектер килдизи чунар-бажыңныг болганы ол.

Бөгүн кожуунда дөртөн ажыг милиция ажылдакчылары албан-херээн эрттирип турар. Суму бү-

рүзүндө участок шагдаалары бар. Оларның аразында Б.О.Күжүгет эн дээрэ ажылдыг деп үнеледип турар. Чартык чылдың дургузунда оперативтиг ажылдакчылар 68 кем-херек үүлгедиглерин ажиткан (оларның иштинде 6 экономиктиг кем-херек үүлгедиглери). Дилеттирип турган 14 кижини туткан. Ылангыя улуг лейтенант Б.Сактагайның ажылы макталдыг. Истелге ажылы багай эвес. Аныяк истекчилер алды ай дургузунда 42 кеземче херээн истээш, судче чоруткан. Юстицияның улуг лейтенантызы О.Серенбил албан-хүлээлгезинге өөрүнге эки үлегер-чижээн көргүзүп турар. Алды ай дургузунда 72 кем-херек үүлгедигин изии-биле истеп ажиткан. Ниитизи-биле кем-херек үүлгедиглериниң ажыдышкыны 86,5 хуу болган. Подполковник В.Кыргыстың дежурный бөлүүнүн ажылы коллективтин удуртулгазы эки деп онзалап демдегелээ.

Тус чер бот-башкарылга органны-биле демниг ажылдың түннелинде кожуунда кем-херек үүлгедиглери эвээжээн. Кызыл-Чыраа, Берт-Даг, О-Шынаа сумуларыңга кем-херек үүлгедиглери болбаан. 2006 чылда тургустунган Милиция ажылдакчыларының хоочуннарының чөвүлели шагдаалар-биле бир демниг ажылдап турар. Хоочуннарың бо организациязының даргазы — курлавырда майор Владимир Соян. Ооң удуртулгазы-биле 17 хоочуннар ажылдап турар.

Тес-Хем милициясының юбилейлиг байырлалыңга Тыва Республиканың иштики херектер сайыды полковник Александр Федорович Лобанов киришкен. Коллективтин ажыл-чорудулгазын үнелеп көргөш, сайыт Олег Лудуга өөрүп четтиришкенин чылыг сөстөрүн чугаалаан. Байыр чедиришкенин соонда, Александр Лобанов Тес-Хем кожууннуң иштики херектер начальнигинге тускай дериттинген милиция автомашиназының дүлгүүрүн болгаш паспортун тывыскан. Кожуунга корум-чурумну быжыглаарыңга ол улуг деткимче болур дээрзи чугаажок.

Ая БЮРБЮ,
Тыва Республика талазы-биле
ИХЯ-ның парлалга албаны-
ның ажылдакчызы.

65 чылыңга тураскаадыл...

Уругларның чайгы дыштанылга

МОСКВА ХООРАЙ ЭКСКУРСИЯ

ТР-ниң Улуг Хуралының Эрзин кожуунда Төл палатазының депутаты Шолбан Идамчапович Кыдыштанылга үезинде үш чыл улаштыр к школаларында хандырылгазы кошкак өг-бүлөл өскүс уругларны Москва хоорайже экскурсияла

Август 2-де 4-тен 10 класска чедир назылыг 11 өөреникчи 2 башкының (В.Б.Каваа — Нарын эге школының башкызы, М.Н.Камзарова — Бай-Даг ортумак школында кижизидилге талазы-биле директорнуң оралакчызы) база депутат Ш.И.Кыргыстың үделгези-биле Кызылдан Абаканче аъттаныпкан.

чылыңга тураскаатка зейинге барып, Нацойнда салдыгган эки база сонургаарлар. М. эжиндирип, Чөөн ч. Бородино панорамазек палатазын база к. Ш.И.Кыргыс «Наймоол ниитилелдин П

Уруглар Москваже аъттанырының мурунун

Уругларның Москва хоорайга баргаш чурттаар аалчылар бажынын, сонургап баар ужурлуг төгүлүг черлерин Ш.И.Кыргыс Күрүне Думазының депутаты Л.К.Шойгу-биле баш бурунгаар дугуржуп чугаалажып каан бооп турар. Оларның экскурсиязы орус дыл, төөгү, амыдыралдың айыыл чок чоруу кичээлдер-биле сырый холбаалыг болур. Тиелелгениң 65

болгаш бо чайын моол Эрзинниң Төре-Хөлге, ларны Моолдун «Харинге база дыштандыг Чон мурнунга даан гезин ак сеткилдиг күүлэр дээш доктаамал с чоруур депутатывыс Ш тың кылган үүлэзи соңгаар бүдүнгүр-ле Бист

• Бодалдар

Сергек болурунун аргазы-өске кижини о тери.

Марк

Кижиниң үнези чежи ынакшылдың үнези б хире. Чүгле ак сеткилд лерниң ажыл-херээ ары чалыг.

Р.Ро

Арын-нүүр деп чүл о ру тодаргай билдинме далдарда компас-тыр.

В.

Ажыы-биле чигзиг идегел чок муңгаш бүзү дээрэ.

А.Тенн

Херээжен кижиде амыдыралдың кайгамчык күчү-күжү, элдепиг ханы чажыттары, тывыы, өөрүшкүнүн болгаш сагыш човаашкынның үндезини мөөң-неттинген.

Ж-Ж.Руссо.

Чуртталганың утказы чүдөл? Өскелерге бараан болуп, эки чүүлдерни кылыры.

Аристотель.

Чалгаа чорук-аас-кежиктиг кижилерниң аары-дыр.

Абель Дюдрен.

Кудалар шупту колдуунда-ла бот-боттарыңга дөмейлешкек, а чарлышкыннар аңгы-аңгы бооп, бодунуу-биле солун.

Уилл Роджерс.

Өвүр кожууннуң Төлээлекчилер хуралының депутаттар кожунун баштыгы — Төлээлекчилер хуралының даргазы Шоловович Ооржакка ооң аказы, хоочун башкы, күш-а хоочуну

Шилов Чадамбаевич
ООРЖАКТЫҢ

үр аарааш мөчээни-биле холбаштыр ооң өг-бүлөзине, а чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илередип тур.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз—2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09, окулга — 2-03-87, үлөтпүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7400. Чагыг 92. Номери парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО "Тыва Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810700000000740 БИК 049 Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының С Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солун чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бода редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг болгаш болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылгалары дээш авторлар б харыылаар.